

ШОСТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

**Харків
2000**

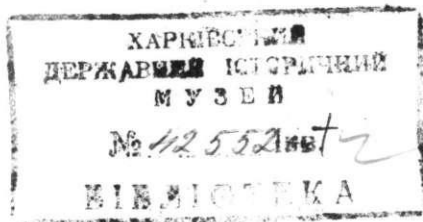
Міністерство культури і мистецтв України
Управління культури Харківської облдержадміністрації
Харківський історичний музей

ШОСТІ
СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої
80-річчю Музею Слобідської України ім.Г.С.Сковороди

14 квітня 2000 р.

Видання здійснене за фінансової підтримки АКБ «Меркурій»
(голова правління Соловйов В.П.)

Харків
2000

УДК 930.26+006.90+908

ББК 79

Шості Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г.С.Сковороди.
- Харків: вид-во ХДАДТУ, 2001. -134 с.

До збірника увійшли тези доповідей і повідомлень з проблем музейної справи та краєзнавства співробітників музею, вчених вузів, краєзнавців м.Харкова, які брали участь у науковій конференції, присвяченій 80-річчю Музею Слобідської України, що проходила в рамках VI Сумцовських читань у Харківському історичному музеї.

Видання розраховане на музейних фахівців, істориків, працівників культури, краєзнавців, студентів вищих і середніх навчальних закладів.

Друкується за рішенням науково-методичної ради Харківського історичного музею, протокол № 8 від 7 серпня 2000 р.

Упорядник О.Д.Івах.

Рецензенти: С.М.Куделко, заслужений працівник культури України, кандидат історичних наук, професор (Харківський національний університет ім.В.Н.Каразіна);
С.І.Посохов, кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету (Харківський національний університет ім.В.Н.Каразіна).

ISBN 966-7839-17-6

© Харківський історичний музей, 2001
61003, Харків, вул. Університетська, 5

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ - ПРОДОВЖУВАЧ ТРАДИЦІЙ МУЗЕЮ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ІМ.Г.С.СКОВОРОДИ

А.А.Янковський, директор Харківського історичного музею

Наукова конференція «Музей у ХХІ столітті», яка проходить у рамках шостих Сумцовських читань, присвячена 80-річчю Музею Слобідської України ім.Г.С.Сковороди. Цей культурно-освітній заклад було створено 1920 р. після реорганізації мережі музейних закладів Харкова. Він увібрав у себе кращі колекції музеїв міста, зокрема, Етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства, міського художньо-промислового та університетського музеїв.

Біля витоків Музею Слобідської України стояв видатний вчений, етнограф, історик, громадський діяч, академік М.Ф.Сумцов, широко відомий у Європі як дослідник народного побуту і світогляду. Ним були розроблені наукові засади діяльності музею, що спрямували його роботу на глибоке вивчення історії та культури Слобожанщини.

На початку 30-х років ХХ ст. музей було перетворено на історичний.

У роки Великої Вітчизняної війни історичний музей зазнав великих втрат. 2 жовтня 1941 року ешелон з музейними предметами був евакуйований на схід, але 10 жовтня на станції Алексеевка сучасної Белгородської області потрапив під бомбардування. Врятовані речі завантажили у новий ешелон і відправили в Уфу (Башкірія), де вони знаходилися у спеціальному сховищі.

У 1943 році музейні предмети були перевезені до Києва, а звідти – у Харків.

23 серпня 1943 року Харків звільнено від фашистських окупантів, а вже 28 вересня постановою РНК УРСР «Про поновлення роботи історичного музею в м.Харкові» було продовжено діяльність цього культурно-освітнього закладу.

У післявоєнні роки Харківський історичний музей, завдяки творчим зусиллям кількох поколінь працівників, перетворився на один з провідних центрів музейного будівництва в Україні. Нині його зібрання нараховує

майже 250 тис. пам'яток і складається з колекцій археологічних, етнографічних, нумізматичних предметів, фондів документів, листівок, фотографій, періодичних видань, збірок прапорів, зброї, посуду, книжкового фонду та ін.

У нових історичних умовах, коли Україна стала на шлях будівництва незалежної держави, діяльність історичного музею зазнала докорінних змін. З метою відродження і збереження духовної спадщини українського народу, продовження кращих традицій Музею Слобідської України, колектив наукових співробітників основну увагу в своїй роботі зосередив на вивченні актуальних проблем і тем, пов'язаних з маловідомими подіями та явищами історії та культури Слобожанщини.

Велику роль у подальшому розгортанні досліджень у музеї має посилення наукових контактів з музеями країни, розширення і зміцнення зв'язків з іншими науковими і учбовими закладами. Особливо міцними і плідними склалися відносини ХІМ з харківським національним університетом ім.В.Н.Каразіна, академією культури, художньо-промисловим інститутом. Це співробітництво здійснюється у формі спільних розробок наукових концепцій і тематико-експозиційних планів нових експозицій і виставок, написанні статей, виданні тематичних збірок, наукових записок тощо. Тільки за минулий рік співробітники музею взяли участь в 11 наукових конференціях, підготували і опублікували 49 наукових розробок.

Експозиції та виставки музею одержують схвальну оцінку відвідувачів не лише на Харківщині, а й далеко за її межами. За участь у роботі Московського міжнародного фестивалю «Інтермузей-99», під час роботи якого експонувалася підготовлена музеєм виставка «Харківський історичний музей: колекції, експозиції, нові інформаційні технології», музей був визначений переможцем у номінації «Співдружність».

Виставкова робота дає можливість не лише розширити уяву про історію та культуру краю. Це перші кроки підготовчої роботи до створення нових повнопрофільних експозицій, над концепцією яких працює колектив музею. Однією з провідних ідей, що буде втілена музейними засобами, стане спроба показати значення Харкова як історичного центру і своєрідного осередку культурної та прогресивної думки всіх східно-українських земель: адже саме

тут на певних етапах історії спостерігається сплеск національної та державницької свідомості, а просвітницькі та мистецькі традиції мають історично глибокі українські корені.

Зібрання музею постійно поповнюється новими матеріалами. Джерелом цього є планове комплектування, проведення археологічних розкопок, безкоштовна передача і дарування музею громадянами колекцій та окремих предметів. За минулий рік до музею надійшло 1572 предмети.

1272 музейних предмети поповнили археологічні зібрання після проведення досліджень музейною експедицією Верхньосалтівського археологічного комплексу - одного із найбільших міст великої степової імперії - Хазарського каганату (сер. VII - к. X ст.).

Музей докладає зусиль для подальшого вдосконалення культурно-освітньої роботи. Поряд з традиційними формами на базі експозицій і виставок запроваджуються різноманітні позамузейні заходи. Справжнім святом для харків'ян стало святкування Міжнародного дня музеїв, коли на площі біля музею влаштовуються історичні театральні виступи, в яких беруть участь колективи художньої самодіяльності. Тут також демонструються колекції унікальних предметів (як музейні так і приватні). Особливо запам'яталася гостям минулого свята колекція старих автомобілів.

З метою популяризації музейних заходів постійно підтримуються зв'язки з провідними державними та комерційними каналами на телебаченні та радіо, з редакціями газет та журналів.

Як науково-методичний центр музей продовжує надавати науково-методичну та практичну допомогу музеям області.

Щорічно надаються понад 100 консультацій музейним закладам міста та області, проводиться аналіз музейної мережі, складаються зведені плани історико-красназавчих досліджень регіональних музеїв Харківщини.

Для регіональних музеїв області підготовлено науково-практичний семінар «Актуальні проблеми музейної безпеки та шляхи її вдосконалення». Розроблені методичні рекомендації:

- комплекс зберігання музейних предметів у системі зберігання фондів;
- обладнання фондосховищ та організація їх охорони.

З метою вдосконалення системи зберігання музейних фондів у недержавних музеях було обстежено 22 музеї міста та області. Для райвідділів культури підготовлено комплект матеріалів, що стосуються питань охорони пам'яток у Харківській області. Продовжено роботу з виявлення пам'яток культури, що мають історичну, наукову, художню і культурну цінність.

Таким чином, завдяки самовідданій праці кількох поколінь працівників, музей завжди був і залишається одним з провідних закладів культури нашого міста.

Нинішній колектив музею прагне гідно продовжувати справу своїх попередників. Саме завдяки їхній наполегливій праці Харківський історичний музей незмінно користується увагою харків'ян та гостей міста.

**ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ У СУЧАСНИХ УМОВАХ:
ПОШУКИ НОВИХ РІШЕНЬ**

**ПОШУКИ НОВОГО ОБРАЗУ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО
МУЗЕЮ**

Л.П.Велика, Харківська державна академія культури

1. «Ми починаємо час, коли помічаємо зміни», вважав Л. Курбас. Так і музеологи, підсумовуючи результати музестворчого поступу за два століття, змушені були нарешті визнати, що музей, як унікальний соціокультурний організм змінює образний лад і соціальне призначення згідно з «логікою ситуацій». Харківський історичний музей не є винятком з цього правила: протягом своєї історії він поставав перед публікою у різних іпостасях.

2. Від часу виникнення (1886) і до початку 1920-х рр. він мав назву Харківського художньо-промислового музею і досить гучну славу першого міського публічного музейного закладу в Україні. Прагматизм буржуазної доби відкинув образні розкоші попередніх музейних моделей - «храмів мистецтв» та осередків чуттєвої насолоди суспільної еліти. Нові соціальні верстви вбачали у музеї «сумлінного працівника», котрий мав приносити реальну користь на ниві просвітництва широких мас; при цьому поняття «краса» лишалося поза дужками. «Музей - це школа, яка повинна йти до населення і нести йому першопочатки культурності», - так визначався обов'язок установи. То ж не дивно, що харківський музей займав поверх у приміщенні Сергіївських торгових рядів, а музейна експозиція нагадувала ілюстрований підручник.

3. Українське Відродження 1920-х рр., або як ще кажуть фахівці «золоте десятиліття краєзнавства» чи час першого «музейного буму», зумовило новий образ провідного харківського музею. Він став візуальним ядром історії і культури Слобідської України, додавши до своєї назви - «імені Г.С.Сковороди», що було провісником важливої місії культурного осередку. Музей очолив один з засновників наукового краєзнавства - М.Ф.Сумцов, який твердо дотримувався принципу: «національна справа тільки тоді має

право йти поруч з наукою та літературою, і тільки тоді варта доброго слова, коли виразно навіпростець іде шляхом добра і цілком пильнує про те, щоб люди зробились «благородно-сильними» без утиску і зневаги безсилим». Завдяки клопотам вченого у музейну експозицію поверталася образотворчість, характерна для усього строю національного культурного життя. Але не судилося їй розквітнути і принести радість шанувальникам музейних пам'яток.

4. З 1930-х рр. тоталітарний радянський режим перетворив Музей Слобідської України на слухняне знаряддя ідеологічної пропаганди, своєрідну політичну міфологему. Після звільнення Харкова від фашистської навали музей поновив свою роботу вже під назвою «історичного». Він надовго оселився на затишному монастирському подвір'ї в оточенні половецьких ідолів, зразків бронетехніки та стели на честь Г.Сковороди. Таким його пам'ятає більшість харків'ян та гостей міста. Експозиції музею час від часу змінювалися (до речі, завжди маючи під собою міцне наукове підґрунтя та естетичний вигляд), але метод їх побудови залишався єдиним: щось на зразок «політичного бутерброда», яким щедро «годували» соціум. Це - товстезний шмат, присвячений висвітленню радянської історії загалом, тоненький прошарок суто українського матеріалу і на прикрасу - рідкісні та типові речові пам'ятки місцевого походження, щоб забезпечити атрактивність вкрай заідеологізованої оповіді про наше минуле і сучасне.

5. Наприкінці 1980-х рр. в унісон з «перебудовою» музей почав активно експериментувати у виставковій і масовій діяльності, влаштовуючи презентації нових творів («Про доблесті, про подвиги, про славу», «150 років фото», «Світ захоплень харків'ян», «Таємничі скарби» тощо) як театральні прем'єри. Регулярно на музейному подвір'ї проходили гучні свята до Міжнародного дня музеїв, Дня міста, що збирали широку аудиторію. Таким чином ХІМ першим в Україні апробував мистецький підхід до створення музейного образу. Цей досвід знадобився фахівцям, коли Україна отримала незалежність і проголосила курс на нове відродження культурних традицій українства. Цикл дивовижних експозицій музею 1990-х рр. («До джерел - з любов'ю», «Пам'ятки церковної старовини», «Світ минулого» тощо) виявив безмежний творчий потенціал колективу.

6. Вступаючи у нове тисячоліття суспільство докорінно переглядає концепцію музею, акцентує увагу на рівні його соціального впливу та максимальної інтегрованості у суспільне буття. Зусилля теоретиків і практиків скеровано на пошуки адекватного музейного образу. Актуальність цієї проблеми загострюється для працівників ХІМ ще й тому, що він змінив адресу і має формувати свій образ у новому просторовому середовищі. На нашу думку, плідність творчих пошуків залежатиме від багатьох факторів. По-перше, видається логічною зміна статусу і профілю музею на зразок Музею Слобідської України початку 20-х рр. ХХ ст.

По-друге, процес проектування нової системи музейної комунікації повинен базуватися на новітніх концептуальних засадах експозиційної творчості: музейна експозиція - це «нова реальність», «цілісне просторово-речове середовище», «художньо-образна модель дійсності», «образ і креативне поле культури», «специфічний канал культурно-історичної комунікації», «відкрита інформаційно-рекреаційна структура, що саморозвивається».

По-третє, слід привернути увагу громадськості до цієї грандіозної для Східної України культурологічної акції, забезпечити умови конкурсного проектування за участю різних фондів і спонсорів, згуртувати авторський колектив за принципом «майстер-класів» тощо.

ПЕРСПЕКТИВИ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ У ВИСВІТЛЕННІ РОЛІ ОСОБИСТОСТЕЙ В ІСТОРІЇ

М.ХАРКОВА

*І.П.Засипкіна, доцент Харківського державного технічного
університету будівництва та архітектури, Л.В.Рудь, ст. викладач
Харківського державного технічного університету будівництва та
архітектури*

Життєвість процесу національного відродження залежить сьогодні від кожної людини в Україні, а ще більше від творчої діяльності установ, які за

своїм призначенням роблять і повинні працювати у напрямку висвітлення «білих плям» історії країни, міста, навіть, кожного маленького селища України. До таких установ належить безумовно, Харківський історичний музей. Наполеглива праця співробітників музею надає впевненості щодо розкриття у повному, всебічному обсязі історії нашого краю - Слобідської України, Харківщини і, обов'язково, міста Харкова. Поле для діяльності на сьогодні у цьому напрямку невичерпне. Тим більше, якщо ми пригадаємо, що наше місто було першою столицею України, що у Харкові є великий потенціал людей, які професійно цікавляться і багато і плідно працюють над дослідженням історії міста. Це і професор С.М.Куделко, і кандидат історичних наук, доцент С.І.Посохов, і академік архітектури О.Ю.Лейбфрейд, і бібліотекар Ю.Ю.Полякова, і велика гвардія істориків викладачів вузів. Вважаємо, що доцільним було б об'єднати зусилля всіх потенційних сил у вивченні історії рідного міста.

Однією з спільних проблем для дослідження у цьому напрямку є, на наш погляд, проблема особистостей в історії Харкова. Зупинимось лише на висвітленні ролі особистостей міста у розвитку освіти, літератури України в цілому.

Вважаємо, що експозиція, або виставка, відео-, кіно-, фото- і фоно-матеріали про перебудовування у нашому місті людей-зірок, які сприяли розвитку освіти, літератури, науки в Україні в цілому, тільки піднесли б престиж музею на нову, неосяжну височину. Зупинимось, конкретно, на можливості використання внеску М.І.Костомарова, В.Н.Каразіна у дослідження історії України, розвиток освіти, культури в цілому для збагачення скарбниці історичного музею, досконалення пропаганди історичних знань у місті, у навчальному процесі у школах і вузах м. Харкова.

Доцільним було б у матеріалах музею за темою «Особистості в історії м.Харкова» розкрити діяльність М.І.Костомарова.

Видатний вітчизняний історик, письменник і громадський діяч Микола Іванович Костомаров (1817-1885) народився на Слобожанщині. Закінчив Харківський університет, захистив дисертацію й здобув науковий ступінь магістра російської історії. Саме тут, в Харкові, в основному і сформувалися його світогляд та громадська позиція.

Він був не тільки винятково талановитим ученим, а й активним учасником українського визвольного руху, одним із ідеологів національного Відродження. Його головними принципами були протест проти гноблення та відстоювання ідеї самобутності українського народу, його історії та мови.

М.І. Костомаров був дійсно народний історик. В своїх дослідженнях він обґрунтував думку про необхідність вивчення історії народу, його побуту, традицій, духовного життя.

Історичні монографії і дослідження М.І.Костомарова вже в ХІХ ст. широко відомі за кордоном. Їх читали в Англії, Франції, Німеччині. В Росії його вважали найпопулярнішим істориком. Його лекції, що мали не лише величезне пізнавальне, але й виховне значення, відзначались незвичайним успіхом серед молоді. Це пояснювалось тим, що він об'єктивно викладав історію, зображував історичних осіб і описував події.

Наукова спадщина М.І.Костомарова - це фундаментальні монографічні дослідження, збірники документальних джерел, нові історико-філософські ідеї та ін.

На жаль, ще й сьогодні для цього видатного діяча не знайшлося заслуженого ним місця в історії нашої культури.

В цьому ж ракурсі інтерес викликає і така особистість, як В.Н.Каразін.

Наш земляк, вчений, винахідник і громадський діяч - Василь Назарович Каразін (1773-1842) народився в селі Кручик Богодухівського повіту.

Одержав освіту в Кременчуцькому та Харківському пансіонах для дворянських дітей, а потім навчався в Петербурзі у Гірничому корпусі, який був на той час найкращим з вищих учбових закладів Росії. Тут він отримав знання з найрізноманітніших галузей, і в багато з них пізніше зробив свій внесок.

В.Н.Каразін був засновником одного з перших в країні - Харківського університету (1804 р.). А в Кручику він відкрив першу сільську школу в Слобідсько-Українській губернії для селянських дітей.

В 1811 р. В.Н.Каразін організував у Харкові філотехнічне товариство по розповсюдженню досягнень передової науки та техніки.

За широту наукових інтересів, практичну діяльність в багатьох сферах сучасники називали Василя Назаровича українським Ломоносовим.

Змістом експозиції або виставки також можуть стати матеріали про перебування і діяльність у нашому місті Г.С.Сковороди, Г.Квітки-Основ'яненка; Марка Вовчка, яка навчалась у Харківському пансіоні; Ю.Яновського, який жив у Харкові; О.Довженка, який працював у нашому місті; А.Малишка, який також працював у Харкові; О.Гончара, який вчився у Харківському університеті і працював на Харківщині, а також про перебування у нашому місті інших видатних діячів науки і культури, зокрема відомого критика В.Г.Белінського, композитора К.П.Вільбоа, письменника О.М.Горького, поета П.П.Гулака-Артемівського, актора, режисера і театального діяча О.Г.Крамова; українського актора, драматурга і режисера М.Л.Кропивницького; українського композитора, диригента, піаніста, педагога, фольклориста М.В.Лисенка; педагога А.С.Макаренка; поетів В.В.Маяковського і С.О.Есеніна; драматурга О.М.Островського; композитора П.І.Чайковського; актора М.Щепкіна та інших.

Впевнені, що матеріал про перебування і творчу діяльність цих і багатьох інших представників творчої інтелігенції у Харкові викликає великий інтерес у жителів і гостей першої столиці України.

Виставку або експозицію можна було б розпочати матеріалом про історію перлини нашої художньої літератури - «Слово о полку Ігоревім». Цей твір у 1795 р. випадково був знайдений серед старих рукописів Спасо-Ярославського монастиря О.Мусіним-Пушкіним і у 1800 році, тобто 200 років тому опублікований у Москві. «Слово о полку Ігоревім» - героїчна поема про невдалий похід Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича на половців у 1185 р. тобто 815 років тому.

Впевнені, що допомога великої армії істориків-викладачів вузів і шкіл, всіх, хто цікавився історією, об'єднання зусиль цього невикористаного потенціалу співробітниками музею - запорука значних досягнень у процесі національного відродження України.

МУЗЕЙ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ім.Г.С.СКОВОРОДИ

*Д.М.Дудко, кандидат історичних наук, ст.науковий співробітник
літературно-меморіального музею Г.С.Сковороди*

Літературно-меморіальний музей Г.С.Сковороди, с.Сковородинівка

Ім'я Г.С.Сковороди було присвоєно Музеєві Слобідської України 1922 р. в зв'язку з 200-річчям з дня народження просвітителя. Серед засновників і співпрацівників музею були визначні сквородинознавці: М.Ф.Сумцов, Д.І.Багалій, А.П.Ковалівський. Активно займалися сквородинознавчими дослідженнями завідувача музеєм Р.С. Данковська. Вже 1924 р. в музеї було оформлено куточок, згодом відділ Г.С.Сковороди. Було придбано унікальні експонати - особисті речі мислителя: 1) посох з витим древком, наверхіям у вигляді благославляючої руки і написами «Работа ручного труда Г.Сковороди» та «1774» (придбаний Харківським єпархіальним музеєм від управителя мастку Ковалівських в Дворічному); 2) посох з наверхіям у вигляді крота (придбаний від доктора Тарасдарова з Полтави, а ним - від харків'янина Пічети): у творах філософа кріт - символ діалектики світу (сліпота підземної тварини компенсується гострим слухом), скромності, задоволення своєю долею; 3) дзеркало (придбано А.П.Ковалівським в с.Гусинка на Куп'янщині в священика, сина поетеси К.Соколовської). Всі ці реліквії загинули в роки гітлерівської окупації і відомі нині лише за публікаціями в «Бюлетені Музею Слобідської України».

Музей придбав портрет Г.С.Сковороди, написаний нібито ще за його життя для харків'янина І.Н.Рейпольського і подарований 1879 р. доктору В.Д.Александрову. На думку Д.І.Багалія, цей портрет, подібний до гравюри П.Мещерякова (до 1823 р.), міг бути копією портрета роботи Лук'янова 1794 р. На звороті іншого, пізнішого портрета просвітителя була записана легенда про його розмову з Катериною П. Серед експонатів Сковородинівського відділу були також інші портрети просвітителя (картини, мініатюри, листівки), його статуетка (скульпт. Пухальський), портрети сучасників філософа, картина С.Васильківського «Сковородинський псалм» (2 варіанти),

види Чистоклетівської (Сковородинівської) криниці (худ. Святенко) та фотографії, фотознімки сквородинівських місць в с.Сковородинівка (Пан-Іванівка), видання творів мислителя (починаючи з 1837 р.), книги з бібліотеки Харківського колегіуму.

Співробітники музею записували слова та музику пісень Сковороди, виконуваних Харківськими кобзарями, збирали народні перекази про нього. Був обстежений район Чистоклетівської криниці та вулиці Сковородинівської під Лисою горою. За місцевими поданнями, тут, на колишній колегіумській леваді, біля криниці з цілющою водою, мислитель любив відпочивати, бесідував з пастухами, розмовляв з Катериною П. або її посланцем (за іншим переказом ця розмова відбулася біля Пан-Іванівки). Криниця була оформлена як сакральний об'єкт (з хрестом, іконою). Працівники музею не надали уваги переказові про те, що Сковорода жив біля криниці у власній хаті. 1958 р. А.М.Ніженець та її співпрацівники виявили, що цей переказ стосується до хати, яка на той час ще існувала і за архітектурними особливостями могла датуватися XVIII ст. 1972 р. хата була по-варварському зруйнована.

1926 р. Р.С.Данковська відвідала Сковородинівку (в зв'язку з відкриттям тут пам'ятника поетові), оглянула і описала сквородинівські місця села.

А.П.Ковалівський опублікував у № 2-3 «Бюлетеню» музею уривок з незакінченої роботи М.Ф.Сумцова «Начерки української філософії», присвячений філософським поглядам Сковороди. Ця дуже цінна робота доводить органічний зв'язок просвітителя з староукраїнською культурою, містить ряд цікавих паралелей між його світоглядом та поглядами Л.М.Толстого, Е.Ренана, А.Ам'єля, Л.Вовенарга, Дм.Ростовського та ін. У №4-5 «Бюлетеню» А.П.Ковалівський опублікував огляд сквородинознавчих робіт 1920-х рр.

Своїми дослідженнями сквородинівської теми в нелегких умовах 20-х рр. Музей Слобідської України по праву заслужив ім'я Г.С.Сковороди.

КРАЄЗНАВЧА РОБОТА МУЗЕЮ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ім.Г.С.СКОВОРОДИ (20-ті рр. XX ст.)

*Л.Л.Рибалченко, зав.відділом науково-методичної роботи
Харківського історичного музею*

Музей Слобідської України ім.Г.С.Сковороди, заснований на початку 1920 р., пріоритетний напрямок своєї діяльності вбачав у всебічному вивченні «...українського народного життя, насамперед місцевого, в усіх відображеннях її різноманітних галузів». Це відповідало загальній тенденції розвитку краєзнавства 20-х років, коли етнографія набула великого значення у зв'язку з необхідністю вивчення виробничих можливостей окремих районів, найповнішого виявлення місцевих ресурсів.

Отже, музей має фіксувати все різноманіття старого й нового, зберігати та вивчати пам'ятки культури, історію краю. Тому особливого значення набувала пошукова на науково-дослідна робота музею, що мала базуватися на цілеспрямованому науковому комплектуванні музейних збірок новими матеріалами. Незважаючи на відсутність належного фінансування, транспортних засобів, співробітники музею розгорнули активну експедиційну роботу, обстежуючи не тільки Харків та передмістя, а й Лебединський, Валківський, Ізюмський, Куп'янський повіти. Аналіз нових придбань, що надійшли до музею протягом 20-х років, свідчить про цілеспрямоване комплексне комплектування етнографічних колекцій. Загалом поповнення фондів відбувалося динамічно, матеріалами, що всебічно висвітлювали культуру краю. В той же час внаслідок ряду об'єктивних обставин комплектування історичного та художнього відділів здійснювалося часом стихійно, без чіткої системи.

Важливим підсумком дослідної та збиральницької роботи музею стали програми етнографічного дослідження народного побуту, розроблені співробітниками музею, зокрема про обрядові печива, дитячі іграшки, прикраси вікон, обстеження базарів, ярмарок тощо. Ці документи інструктивно-методичного характеру користувалися великим попитом як серед етнографів, так і краєзнавців.

Спільно з етнологічно-краєзнавчою секцією науково-дослідної кафедри історії української культури при Харківському Інституті Народної Освіти досліджувалися теми з історії та матеріальної культури регіону на основі колекцій музею, наприклад, українська архітектура, народні музичні інструменти, виробництво кахель, дерев'яних виробів, килимів і т.ін. Розглядалися питання методології наукових досліджень, запровадження нових методик до етнокультурного вивчення регіону, була складена бібліографія краєзнавчої літератури, що зберігалася у наукових бібліотеках міста.

З середини 20-х рр. науково-виховній функції музеїв надається перевага серед інших. У Музеї Слобідської України було створено лекторій для відвідувачів. У його роботі брали участь як працівники музею, так і наукові співробітники науково-дослідної кафедри історії української культури. На заняттях лекторію розглядалися проблеми переважно з краєзнавчої тематики, зокрема «Чумацтво на Україні», «Жіночі головні убори Слобідської України», творчість Г.С.Сковороди, Г.Ф.Квітки-Основ'яненка. Запроваджувалися й нові форми позамузейної освітньої роботи. Працівники музею організовували краєзнавчі гуртки на підприємствах, в учбових закладах, проводили екскурсії виробничого характеру, знайомлячи студентів, школярів з великими промисловими підприємствами міста.

Важливе значення діяльності музеїв у масовому краєзнавчому русі було відзначено Комісією краєзнавства при ВУАН. З метою координування та об'єднання зусиль усіх краєзнавчих установ регіону була створена Слобожанська комісія краєзнавства у Харкові, до складу якої увійшли керівники харківських музеїв: директор археологічного музею О.С.Федоровський, директор Музею Українського Мистецтва С.А.Таранушенко, директор Музею Слобідської України Р.С.Данківська.

ПРЕЗЕНТАЦІЯ НОВИХ РЕГІОНАЛЬНИХ СИМВОЛІВ У ХАРКІВСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЇ

Т.Є.Ковальчук, ст.наук.співробітник Харківського історичного музею

У розбудові держави, її становленні та розвитку надзвичайно важливу роль відіграють питання національної самовідомості, історичної пам'яті.

Почуття гідності за своє місце у світовій цивілізації починається з глибокої поваги до вікових традицій та історії свого народу. Знання власної історії дає почуття історичної необхідності і перспективи розвитку нашої держави, дає можливість з гідністю відчувати себе громадянином незалежної України.

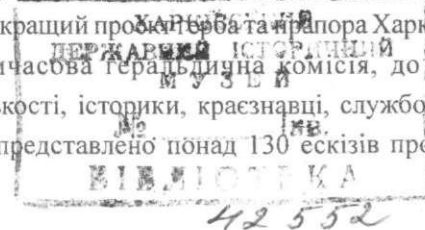
Ці рядки з Декларації Установчої конференції Ліги історичних міст України, до якої увійшов Харків у 1995 році, як найкраще свідчать про необхідність прийняття символів незалежної Української держави.

Верховна Рада України на початку 1992 року затвердила державний - синьо-жовтий прапор і малий герб - тризуб (вважаючи його головним елементом великого герба).

Зміна державних емблем зумовила необхідність розробки нових гербів міст та областей України.

На IX сесії XX скликання Харківської міської Ради народних депутатів 14 вересня 1995 року були затверджені герб та прапор міста Харкова. Герб - відновлена емблема міста другої пол. XVIII - почат. XX століть (перехрещені Ріг достатку і кадуцей на зеленому полі геральдичного щита); прапор - ясно-зелене полотнище, в центрі якого розміщується герб міста. При цьому враховувалися геральдичні правила: кольори місцевих прапорів не повинні бути однаковими з кольорами державного прапора.

Восени 1998 року Харківська обласна Рада народних депутатів проголосила конкурс на кращий проєкт герба та прапора Харківської області. Була сформована тимчасова геральдична комісія, до якої увійшли представники громадськості, історики, краєзнавці, службовці виконкомів Рад. На конкурс було представлено понад 130 ескізів проєктів обласної

символіки. 11 травня 1999 року обласна Рада народних депутатів затвердила герб і прапор Харківської області.

Новий герб області об'єднав старі і нові символи. Зі старого герба використаний Ріг достатку і кадуцей (історичний герб міста Харкова), з нового - стилізоване зображення шестерні і по два злакових колоса праворуч і ліворуч від неї. На шестерні знаходиться розгорнута книга з символічним зображенням атомного ядра з електронними орбітами срібного кольору. Поєднує ці символи золоте дубове листя з блакитною стрічкою, взяте зі старого зображення герба, але подане у новому, сучасному стилізованому рішенні.

Прапор Харківської області є прямокутним полотнищем малинового кольору, у центральній частині якого розташований золотий герб Харківської області.

Прийняття таких організаційних символів як герб та прапор області було важливою подією в суспільному житті Харкова та області. Тому в Харківському історичному музеї до 8-ї річниці святкування незалежності України була створена виставка «Нові часи - нові символи», головна мета якої - популяризація офіційних емблем міста та області. Майже всі експонати, що представлені на виставці, передані до колекції Харківського історичного музею Харківською обласною Радою народних депутатів.

Виставка розкриває такі теми: відродження національно-державної символіки; затвердження герба та прапора Харкова; конкурс проектів символіки Харківської області затвердження герба та прапора Харківської області.

Експонати, які представлені на виставці, є носіями інформації про атрибути державності України та офіційні емблеми Харкова у різні часи.

Виставка «Нові часи - нові символи» зацікавила різноманітну аудиторію як за віком, так і за фахом: вчених, що займаються питаннями історії та геральдики; учнів середніх шкіл, студентів та інш. Для широкої популяризації виставки був розроблений буклет, який містить повідомлення про виставку та пояснювальні записки до герба та прапора Харківської області.

Розділи музейної експозиції та виставки, що присвячені сьогоденню нашого суспільства, не менш приваблюють відвідувачів, ніж минуле нашої

країни. Більш того, відображення в експозиції та виставках актуальних проблем сьогодиншнього дня - це важлива форма участі музею в суспільному житті області та регіону в цілому.

СОЦІО-КУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНУ У КОНТЕКСТІ ЕКСПОЗИЦІЙНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ СЬОГОДЕННЯ

І.М.Болдінов, зав.відділом Харківського історичного музею

Багатопланове призначення музею, його соціальна значущість і, перш за все, попит населення на специфічні музейні послуги, спонукають співробітників музею удосконалювати концепції побудови музейних експозицій та виставок у відповідності з реаліями часу. Найбільш актуальним це є на сучасному етапі у період швидкоплинної соціальної диференціації та пов'язаною із нею зміною. культурно-ціннісних орієнтацій нових та старих верств суспільства.

Ці фактори накладають відбиток на діяльність музеїв, які сьогодні невід'ємно пов'язані з соціально-економічною, технічною, філософською та іншими сферами діяльності населення. Тим більше це вагомо для регіонального музею - його здібності брати участь у висвітленні та вирішенні проблем, властивих для всього регіону у співробітництві з іншими структурами, які, на перший погляд, не пов'язані з музейною діяльністю.

Пошук нових взаємовигідних форм такого співробітництва на основі повноправних партнерів є чи не найголовнішою потребою сьогодення і повністю узгоджується з багатоплановим призначенням музею. Можна констатувати, що на сучасному етапі повноцінне функціонування музею ні у фінансовому, ні у господарському відношенні неможливе без співробітництва з громадськими, державними і, перш за все, приватними структурами.

Сьогодні, при відносно стабільному розвитку суспільства, який передбачає підвищення культурного рівня населення, діяльність музею повинна активізуватися.

Одним із вирішень цього завдання може бути експозиційний показ сьогодення, який буде враховувати інтереси усіх верств населення і охоплювати усі сфери діяльності. Переважаюче в останні часи висвітлення діяльності різноманітних культурних осередків, фондів, товариств та інш., які значно відокремлені від основної маси населення, вже не відповідають потребам сьогодення та віддаляють потенціального музейного відвідувача. Це підтверджують і запроваджені у музеї соціологічні дослідження, аналіз яких свідчить, що у музеї практично відсутні такі категорії відвідувачів, як робітники, підприємці, банкіри та інш.

Тож у рамках підготовки до побудови музейної виставки присвяченої 10-й річниці незалежності України та розробки наукової концепції повнопрофільної музейної експозиції з історії Харківщини, треба враховувати низку чинників, першим з яких є те, що Харків - унікальне місто. На відміну від інших регіонів, на Харківщині органічно поєднується найбільший в Україні машинобудівний комплекс та визнаний в країні навчальний і науковий потенціал. Відмітною рисою є і те, що по рівню зайнятості працездатного населення у сфері обслуговування Харків (53%) займає перше місце в Україні (26%), що пов'язано з функціонуванням найкрупнішого в країні оптово-роздрібного торговельного центру та свідчить про високорозвинутість регіону.

По друге, як показує досвід роботи ХІМ, виставки пов'язані з історією сьогодення, і не тільки, не мали попиту оскільки були побудовані до окремих дат, були переобтяжені інформацією та зайвою повчальністю.

Недосконалість музейних експозицій виявляється не тільки в їх наповненні, але і у формах експозиційного дизайну (часто за браком коштів).

Навіть такий, найпростіший, аналіз дозволяє визначити, у яких напрямках повинна сьогодні проводитися робота музею, як у пошуку засобів фінансування, так і в удосконаленні експозиційного мистецтва.

Музейні проекти, створені на основі тісного співробітництва з підприємствами та організаціями, безумовно сприятимуть покращенню соціо-культурної ситуації в регіоні, а також значно прискорять комплектування фондів музею експонатами з історії сьогодення.

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ВИСТАВКИ З ІСТОРІЇ М.ХАРКОВА У ХАРКІВСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЇ

*О.М.Пантслей, науковий співробітник Харківського
історичного музею*

Харківський історичний музей - досить своєрідний науково-просвітницький заклад і його роль у розвитку суспільства у різні часи завжди була значною. Велику роль у цьому відігравали, насамперед, музейні виставки та експозиції. На жаль, на сьогоднішній день ситуація істотно змінилася і виною тому ряд причин. Це - і досить складний період, який переживає наша країна, і переїзд музею до нового приміщення та змушений демонтаж багатьох виставок і експозицій, і нестача коштів для проектування та створення нових (з урахуванням сучасних тенденцій експозиційного дизайну та нових підходів щодо висвітлення історії).

Варто звернути увагу на записи, зроблені у книгах відгуків та дані соціологічних досліджень, що проводилися нашим музеєм. Аналізуючи їх, переконуєшся, що деякі з існуючих сьогодні експозицій та виставок не зовсім відповідають інтересам і потребам наших потенціальних та реальних відвідувачів. Перш за все, вони хотіли б бачити у музеї історію нашого краю та історії міста. Означені теми викликають інтерес у різних верств населення - як харків'ян, так і гостей нашого міста. Виставки, що існують зараз у музеї, відображають ті чи інші події, що відбувалися на території краю, однак у жодній з них немає повної картини його історичного розвитку. Така ж ситуація і щодо історії міста Харкова. На виставці «Світ минулого», що займає один із найбільших залів музею, хоча і приділяється увага нашому місту, однак у повній мірі історія міста не розкривається, немає Харкова з його неповторним обличчям, колоритом, мешканцями. І хоча місто існує усього близько 350 років (в історичному масштабі строк невеликий), ми повинні пам'ятати і знати його історію. Варто лише згадати, що у 1765 році Харків став центром Слобідсько-Української губернії, а у XIX столітті він займав «одно из первых мест среди важнейших русских городов по числу жителей,... это был город купцов и чиновников, мастеровых и дворян,

известной всей России интеллегенции» - так зазначав наш земляк Д.І.Багалій у своїй 2-х томній монографії «История города Харькова за 250 лет его существования». Тож, виставка, яка була б присвячена історії нашого міста, яка розкривала б життя його мешканців з різних точок зору - необхідна для відвідувачів нашого музею.

Для реалізації задуму вважаю за необхідне реекспозицію виставки «Світ минулого», оскільки за останні роки вона зазнала багато змін (лише у минулому році значна частина її була демонтована і у залі знайшла своє місце нова виставка, присвячена історії харківської єпархії - «Пам'ять століть»), внаслідок чого втратила свій неповторний художній образ.

Тож, передбачується створити нову виставку, яка б розкривала історію Харкова, простежуючи її від часу заснування і до початку ХХ століття.

Передбачається і створення нового художнього образу, щоб була присутня атмосфера «старого» Харкова, для чого необхідно буде виготовлення архітектурних реконструкцій, вивісок магазинів, банків та інших закладів.

З створенням даної виставки відвідувачі нашого музею могли б у повній мірі реалізувати свої інтереси та мотиви відвідування, а також здійснити цікаву подорож у минуле нашого міста.

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ВИСТАВКИ ПРИСВЯЧЕНОЇ 10-Й РІЧНИЦІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ В ХАРКІВСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЇ

О.М.Сошнікова, учений секретар Харківського історичного музею

Ситуація, що склалася в Україні сьогодні призвела до того, що розділи музейної експозиції, присвячені сучасному періоду життя українського суспільства, стали не менш привабливими для відвідувачів, ніж минуле нашої держави. Більш того - відображення в експозиціях та виставках актуальних проблем і тем сьогодення є важливою формою участі музею в суспільному житті міста, області та регіону вцілому.

За роки незалежності України в історії Харкова можна виділити три ключових процеси:

1. Реструктуризація промислово-господарчого комплексу, фінансово-економічної системи та пов'язані з цим явища - деградація промисловості, різке падіння рівня життя, безробіття і т.п.

2. Перерозподіл, після розпаду СРСР, фінансових потоків та джерел ресурсів по знов утвореній вертикалі «республіка - область - місто» і викликані з цим пошуки моделі міського госпрозрахунку, спроби утворення вільних економічних зон в області та місті, спроби перерозподілу бюджетних коштів на користь міста і регіону при формуванні національного бюджету.

3. Затвердження лідерства Харкова у ряді сфер діяльності. В першу чергу, можна говорити про політику - харків'яни стали активними провідниками ідей федерального устрою Української держави, введення повноцінного інституту міського самоврядування. Сьогодні Харків демонструє свій пріоритет в таких областях діяльності як передові технології, освіта, медицина і фармакологія, соціальні науки, інженерія, телебачення та інформація, підготовка управлінських кадрів.

На жаль, соціологічні дослідження показують, що харків'яни, стурбовані загостренням нинішніх соціально-економічних проблем, краще знають історію Харкова, ніж історію міста 90-х років. У зв'язку з цим актуальним стає питання про створення в ХІМ виставки, яка б об'єктивно висвітлювала історію Харківщини періоду незалежності України. Тематика такої виставки повинна включати досить широке коло питань, які дозволять експозиціонеру звернути увагу відвідувача на важливі актуальні проблеми, що характерні для нашого регіону. Таким чином, при вирішенні проблеми «загальне» - «місцеве» (країна - регіон), яка займала важливе місце і в попередній концепції з історії тоді ще радянського суспільства, особливо в її розділі сучасності, перевагу слід віддати «місцевому», розкриваючи «загальне» тільки в необхідних розмірах.

Новий підхід до музейного показу сучасності вимагає відмовитись від формального фіксування подій. Відвідувач музею сьогодні хоче за допомогою матеріалів виставки зрозуміти, що діється в країні, хоче також і яскравого, емоційного враження. Емоційний вплив на відвідувача утворюється

декількома елементами виставки, і, перш за все, її образом в цілому і образом її окремих тем. Складність та протиріччя сучасної політичної ситуації можна виразити в матеріалах про діяльність різних партій, признаних та неформальних суспільних організацій. При цьому, слід намагатись показати їх відношення до принципіальних питань сучасного життя: ідеологічним принципам, характеру влади, способу вирішення соціально-економічних проблем регіону і т.д. Досягнення в медицині та фармакології (виникнення нових ліків, підвищення рівня медичного обслуговування населення, формування саме в Харкові відразу декількох медичних шкіл світового рівня) протиставити комплексу музейних предметів, який би показував недосяжність ліків, належного медичного обслуговування для більшості населення міста. Проказ впротиріч досягнень в галузі освіти та педагогіки (найбільша кількість вузів України, серед яких єдина в країні Академія міського господарства) непотрібність регіону та країни в цілому такої кількості фахівців (безробіття). Діяльність промисловості у нових умовах ринкової економіки можна показати на порівнянні виробництв легкої промисловості (Харківська кондитерська фабрика, Харківська бісквітна фабрика, «Ефект», Харківський жировий комбінат, пивзавод «Рогань» і т.д.) та важкої промисловості (Харківський тракторний завод, Харківський авіазавод і т.д.).

При побудові такої виставки особливо важливо мати зв'язок з відвідувачами, враховувати їх реакцію, виявляти вплив матеріалів виставки на відвідувачів. Це досить актуально з двох причин:

1. Виставка призначена показувати події сьогодення сучасникам і навіть учасникам цих подій, тому вона може робити вплив на відношення людини до цих подій. В цьому зв'язку важлива гуманістична, об'єктивна позиція музею, а також чітка подача інформації;

2. Виявлення специфічного зв'язку музейного предмету і людини - сучасника. Це важливе для виявлення справжнього відношення до предмета представників різних суспільних верств, отже, для правильного вияву місця цього предмета та його суспільного значення у ряді історичних свідчень про сьогодення. Це, в свою чергу, дозволить підвищити якість науково-дослідної роботи музею в області комплектування та вивченні фондів

колекцій, а також розробки майбутньої експозиції з історії Слобожанщини в Харківському історичному музеї.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ НОВОГО ДЖЕРЕЛА ПРИ СТВОРЕННІ ЕКСПОЗИЦІЇ З ІСТОРІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ХАРКІВЩИНІ (ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

О.Г.Гень, науковий співробітник Харківського історичного музею

Українська революція 1917-1920 рр. - найвидатніша історична віха процесу відродження української державності. Сучасні вимоги спонукають до ґрунтовної розробки цієї актуальної теми, а поглиблення дослідницьких пошуків значною мірою залежить від введення до наукового обігу нового джерельного матеріалу, який здебільшого зберігається у вітчизняних і закордонних архівних фондах, поки що недоступних більшості дослідників м.Харкова.

Сьогодні доводиться по суті заново відтворювати окремі важливі події того драматичного часу та сам процес виникнення, ходу та закінчення громадянської війни. Ця тема, незважаючи на велику кількість публікацій, недостатньо розроблена і сучасною історіографією, що також пояснюється малодоступністю необхідних для дослідників комплексів документів, складністю у визначенні дійсності відомостей, що в них містяться, та інформації, що стає предметом політичних спекуляцій.

Протягом останніх років автором здійснено ретельний цілеспрямований пошук та аналіз нового нестандартного матеріалу з історії громадянської війни на Україні - перш за все, у письмових джерелах (як друкованих, так і тих, що зберігаються у фондах ХІМ). Письмові джерела належать до таких, що дістають особливого розвитку в часи суспільних зрушень, зокрема, й в роки національно-демократичної революції в Україні. І відповідно до посилення впливу друкованого слова на суспільні відносини, підвищувалася і його цінність як історичного джерела, його значення як особливого виду джерел. Проте, поза увагою науковців протягом десятиліть лишалися

структури повсякденності життя людей періоду громадянської війни: їхні потреби, національні й інші особливості, дійсні, а не штучно культивовані лідери. Про ці реалії можуть розповісти, серед інших, спогади учасників тих подій - денікінських офіцерів, а також знайдені нами в архівах ХІМ оригінальні документи, які переконливо свідчать про втілення в життя політики більшовиків, спрямованої на фізичне знищення їх супротивників.

Кількість таких матеріалів у фондах будь-якого регіонального музею є сьогодні дуже незначною, оскільки всі вони на початку 1950-х років стали об'єктами загальноукраїнської кампанії «чищення» музеїв. Як вже згадувалось нами на V Сумцовських читаннях, «антибільшовицькі листівки ... рішенням спеціальної комісії в квітні 1951 р. були з музею вилучені й вивезені до Києва», але одна незвичайна (саморобка, а не друкована) білогвардійська листівка-відповідь червоним «Довольно обманувать. Ответь» все ж таки потрапила у коло нашої уваги. Мабуть, лише їй пощастило тоді залишитися у фондах ХІМ. А в архівах колишнього відділу історії радянського суспільства ХІМ нами була виявлена ніде не зареєстрована «Опись листовок и прокламаций особого фонда», датована червнем 1948 року. Цей список і виявився переліком вилучених з музею антирадянських документів. Разом з тим, якщо вивчення білогвардійських листівок має важливе значення для з'ясування ідеології білого руху, то спогади білогвардійців дають вже найрізноманітнішу інформацію про їх перебування у Харкові влітку - восени 1919 р.

Ці матеріали можуть бути використані при побудові експозиції, присвяченої громадянській війні на Харківщині, в основу якої треба покласти дослідження останніх років, а також залучити видання, що були недоступними багато років, друкувалися за кордоном і вважалися ворожими.

Але про побудові нової експозиції треба, водночас, вирішити й проблему емоційного сприйняття історії громадянської війни часів радянського суспільства. Тому знайдені письмові джерела можуть стати опорними оригінальними музейними предметами, які б більш повно та об'єктивно розкрили події того часу і привернули на себе всю увагу відвідувача, бо час вже втрачений і знайти зараз подібних експонатів майже неможливо. А видання спогадів білогвардійців (репринтні чи новодруки) мають яскраве,

оригінальне зовнішнє оформлення, що відзначається новизною, - таким чином, вони також мають велику демонстраційну цінність, завдяки чому автоматично попадають у так звану активну зону сприйняття глядачів. Новизна цих видань буде значно гострішою, коли будуть враховані мотиви, з яких вони написані, та концепція автора - бо мотиви викликають інтерес саме наявністю в них латентної інформації.

У цілому ж, на цінність, «новизну» історичного джерела впливають, передусім, ідейно-політичні засади, програмні вимоги різних політичних партій. Відомо, що кожне джерело - і це один із важливих принципів джерелознавства - не лише носій певної інформації. Воно само виступає як історичний факт, поява і особливості якого зумовлюються обставинами його створення.

МАРКЕТИНГОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ХАРКІВСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЇ (З ДОСВІДУ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ)

*В.О.Бандуровська, пров. наук.співробітник Харківського
історичного музею*

Особливе місце у системі маркетингових комунікацій займають маркетингові дослідження.

Маркетингові дослідження - це систематичний збір, аналіз та надання інформації, що одержана внаслідок проведення спеціальних заходів, необхідних для прийняття відповідних управлінських рішень. Мета досліджень музею - забезпечення ефективності його культурно-освітньої діяльності, враховуючи вікові категорії відвідувачів, їх освітній рівень, мотивацію та інтереси аудиторії, сприяння підвищенню рівню відвідування та його регулювання, формування органічного обмінного механізму між загальними формами музейної роботи (насамперед, це науково-експозиційна та науково-освітня її форми).

Проведення таких досліджень у музеї зумовлене змінами у суспільстві, пов'язаними із загальнонаціональною кризою, зниженням бюджетного фінансування заходів культури, а також усвідомленням того, що наш

«безцінний» «інтелектуальний продукт» не уявляється більше середньостатистичними громадянами апіорною цінністю. Саме тому за час, гроші та увагу відвідувача треба постійно боротися, уважно слідкувати за змінами його потреб. Слід відзначити, що у багатьох музеях світу існують відділи, які безпосередньо займаються просуванням та рекламою так званого «інтелектуального товару». Дуже цікавим, на наш погляд, в даному напрямку є досвід Державного музею О.С.Пушкіна. Своєрідним методом досліджень співробітники музею вважають «Книгу відгуків»: «листая «Книгу отзывов» можно схематично составить портрет посетителей музея, национальный, социальный, возрастной состав, пожелания, благодарности, замечания, оценить отзывы...» (Потемина Е. «С большими залами, колоннами и светом». // Мир музея.-1999 - №5-С.40).

У Харківському історичному музеї в 1999 році (протягом вересня-листопада) було започатковано проведення маркетингових досліджень методом анкетування та інтерв'ю по виставках «Харків 1941-43 рр.» та «Продекспо 99» (тимчасова спеціалізована виставка).

На питання щодо мети відвідування музею - 80 % респондентів відмітили - одержання нової інформації, поглиблення учбової програми.

Саме з цього можна зробити висновок: треба вивчати учбову програму, враховуючи інтереси відвідувачів.

Серед відповідей на питання про удосконалення роботи музею велика кількість подяк та побажань творчих успіхів: «Большое спасибо всем сотрудникам музея», «Вы молодцы!», «Понравилась организация экскурсии. Прекрасно подготовлены экскурсоводы. Рассказывают убедительно, интересно, захватывающее». Діаметрально протилежний відгук: «Я думаю, что рассказ экскурсовода не доставало эмоциональности ...»

І хоча відсоток нешановних відповідей не переважає, необхідно звертати на них особливу увагу та аналізувати окремо.

Аналіз побажань, зауважень, порад відвідувачів, що стали учасниками дослідження два змогу сформулювати загальні рекомендації щодо перспектив та подальшої роботи музею:

- враховувати віковий склад, рівень освіти, мотивацію та інтереси аудиторії;

- використовувати диференційний підхід у проведенні екскурсій, для чого підтримувати безпосередній контакт з викладачами учбових закладів.

Проведене анкетування викликало зацікавленість у респондентів музейним життям та стало основою для дослідницької роботи.

Протягом серпня-жовтня 1999 року по загальноосвітніх школах м.Харкова було проведено цільове маркетингове дослідження з метою удосконалення науково-експозиційної роботи та максимального урахування інтересів постійних відвідувачів музею (основна категорія яких - це учні та студенти).

Аналіз АВ (100 респондентів) дав змогу скласти рейтинг діючих експозицій та виставок Харківського музею:

1. «На перехрестях століть» – 60 респондентів
2. «Таємні скарби» – 52 респондентів
3. «Харків 1941-43 рр.» – 47 респондентів
4. «Арсенал» – 39 респондентів
5. «Світ минулого» – 38 респондентів
6. «Мальовнича Слобожанщина» – 18 респондентів.

Серед відповідей щодо майбутніх виставок ХІМ переважають пропозиції:

- «Культура та побут Слобожанщини» – 35 респондентів
- «Виставки, присвячені козацтву» – 38 респондентів
- «Історія м.Харкова» – 33 респонденти
- «Виставки, присвячені видатним харків'янам» – 15 респондентів
- «Харків у період революцій та громадянської війни» – 12 респондентів
- «Історія освіти на Харківщині» – 15 респондентів
- «Історія державності України» – 6 респондентів.

Щодо пропозицій та побажань з метою удосконалення роботи музею заслуговують уваги наступні:

- організувати роботу лекторію або народного університету з історії м.Харкова;

- при створенні експозицій та виставок більш активно використовувати аудіо - та відеоматеріали, музичне супроводження;

- розширити тематику виїзних лекцій-екскурсій (відповідно програм учбових закладів);

- поновити базу спеціального виставочного обладнання;
- створити у приміщенні музею кінолекторій;
- розвивати дитячу тематику (дитячі ігри, виховання);
- активніше проводити рекламні кампанії нових виставок ХІМ.

Таким чином, маркетингові дослідження допомагають: скласти реальне уявлення щодо організаційної мети музею, об'єктивно проаналізувати та оцінити ефективність його діяльності на сучасному етапі, постійно розширювати коло дійсної та потенційної аудиторії, визначити фактори, що сприяють формуванню органічного маркетингового механізму між різноманітними формами музейної роботи.

ДОПОМОГА МУЗЕЇВ СУЧАСНИМ ДОСЛІДНИКАМ

В.Тоцька, аспірантка Харківської державної академії культури

Наше суспільство повертається обличчям до народної традиційної культури. Справа збереження для нащадків нашої історії та культури нелегке завдання, що сьогодні ставить перед сучасними дослідниками та музейними працівниками. Харківські музеї мають достатньо фахівців, щоби сприяти збереженню тих цінностей, які вони мають у своїх фондах. Один з найвідоміших музеїв на Україні - Харківський історичний музей - має багату історію та видатних представників культури, що працювали у його стінах, заснували та зібрали багаті фонди. Серед засновників музею відомі вчені М.Сумцов, Д.Багалій та інші. Сучасним дослідникам: історикам, культурологам, мистецтвознавцям необхідна допомога фахівців музею при роботі з архівними матеріалами, що зберігаються у фондах.

Працюючи над темою дисертації присвяченої слобідським кобзарям, переконалася в корисному спілкуванні з робітниками історичного музею та знайшла цікаві матеріали про слобідських кобзарів. Продовжуючи працю розпочату М.Сумцовим, М.Драгомановим, Д.Багалієм, М.Костомаровим,

Є.Крістом, досліджую історію слобідського кобзарства. Цікавий архів кобзаря Г.М.Ільченка, що зберігається в фондах ХІМ. Переважна частина матеріалів розповідає про життя і діяльність Григорія Ільченка, починаючи з його приходу до Харківської капели кобзарів. У фондах зберігається світлина з молодим Г.Ільченком, що була зроблена у 1926 р. Світлини з архіву Г.М.Ільченка були використані при роботі над його автобіографічною повістю «З кобзою за плечима», що була написана ще у 70-х роках, але і досі не видана. Книжка готується до друку харківським товариством «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка. Таким чином, співпраця допомагає відновити правду про трагічну і тяжку долю українського кобзарства, знайти відповіді на різні запитання, залишити меншу кількість білих плям в нашій історії.

Взасмодія музейних працівників та науковців допоможуть знайти матеріал, що зберігається в різних рукописних джерелах, в різних виробках народних майстрів та умільців, які знаходяться в музейних фондах і використовувати їх на практиці в роботі з дітьми та дорослими, що хочуть не тільки знати про своїх пращурів, а і перейняти їхні матеріальні та духовні цінності.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЇВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

М.Ф.СУМЦОВ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЄЗНАВСТВА В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ ст.

Д.Б.Баранов, аспірант Харківської державної академії культури

Одною з маловивчених сторінок еволюції українського музеєзнавства в першій чверті ХХ сторіччя є праця в цій галузі видатного українського вченого, академіка Миколи Федоровича Сумцова, який своїми теоретичними й практичними розробками зробив великий внесок у розвиток національної музейної школи. На жаль, зневага науковців саме до музеєзнавчої діяльності М.Ф.Сумцова не дає змоги в повній мірі використати теоретичні й практичні надбання одного з провідних українських фахівців музейної справи.

Після закриття в 1876 р. Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, яке за три роки свого існування надало значний поштовх фольклорно-етнографічним дослідженням, його справу продовжили кілька окремих місцевих наукових осередків, які займались вивченням народного життя не тільки в своїх регіонах, але й на терені всієї України. Одним з таких центрів було створено при Харківському університеті в 1877 р. Історико-філологічне товариство (далі ХІФТ). Саме це товариство стало одним з провідних закладів, в якому відомі представники української науки створювали й опрацьовували сучасні на той час наукові теорії. Тому не дивно, що такий, без перебільшення, унікальний заклад як Етнографічний музей ХІФТ з'явився саме в структурі цього наукового закладу, у розбудові якого провідне місце належить професорові Харківського університету М.Ф.Сумцову. Поява нового культурно-просвітницького закладу в нашому місті нерозривно пов'язана з проведенням у 1902 році в Харкові XII Археологічного з'їзду. Справжньою подією багатого на наукові сенсації з'їзду стала Етнографічна виставка, в улаштуванні якої М.Ф.Сумцову належить провідне місце. Вона мала у своєму складі 26 відділів, що експонували 2054 зібраних предметів, яку за 12 днів відвідало майже 57 тис. чоловік.

Після завершення роботи з'їзду його колекції потрапили у власність ХІФТ, але за браком приміщення відкриття музею на їх основі було відкладено. Лише восени 1904 р., коли було отримане нове приміщення, М.Ф.Сумцов розпочав розбирати й систематизувати колекції, результатом чого було відкриття на початку 1905 р. Етнографічного музею ХІФТ. Вчений під час розбудови музею, орієнтуючись на новітній на той час асамблеєвий метод музейної демонстрації, впровадив чітку й розгорнуту класифікацію музейних зібрань за відділами (а їх у музеї було 21). Саме ця побудова нового культурно-просвітницького закладу була безумовним новаторством, адже на той час в експозиційному будівництві панувало типологічне групування музейних речей, через що втрачалась їх естетична та культурна специфіка. Завдяки сумцовській класифікації Етнографічний музей ХІФТ зміг зберегти й відтворити повний та цілісний світ слобожанського народного життя кінця ХІХ - початку ХХ сторіч.

Таким чином, наукова цінність Етнографічного музею ХІФТ полягає не тільки в тому, що він мав у своєму складі унікальні колекції, а й у тому, що він був одним з перших закладів у світовій практиці музеєзнавства, створеним на основі заздалегідь розробленого чіткого плану шляхом наукових розвідок та експедицій. Завдяки цим унікальним колекціям та видатним вченим, які започаткували цей заклад, Етнографічний музей ХІФТ проторив шляхи розвитку національної музейної та етнографічної школи на багато років вперед.

Після закриття ХІФТ в 1919 р. (через події громадянської війни), назріла необхідність відновити центр, який би координував й спрямовував фольклорно-етнографічні дослідження Слобідської України, для чого при Харківському губкопісі була створена Етнографічна секція, в якій активно працювали М.Ф. Сумцов, Д.К.Зеленін, Д.І.Багалій та інші видатні вчені. Саме вони стояли біля початку заснованого у 1920 р. з колекцій більш ніж двадцяти харківських музеїв різного профілю (в тому числі й Етнографічного музею ХІФТ, який став основою етнографічного відділу) Харківського музею Слобідської України ім. Г.С.Сковороди. Директором новоствореного закладу був призначений М.Ф.Сумцов, як найбільший у той час на Слобожанщині авторитет у галузі музейного будівництва й слов'янської етнографії. Саме

йому належить ідея побудови музею, згідно з якою він поділявся на три відділи: історичний, художній та етнографічний, які згодом поповнилися відділом, присвяченим Т.Г.Шевченко.

Таким чином, аналізуючи працю М.Ф.Сумцова в першій чверті ХХ сторіччя, ми бачимо, що музейне будівництво займало одне з провідних місць у науковому доробку вченого. Його концепція музейної справи базувалася на синтезі найсучасніших на той час наукових теорій та досвіді інших науковців. Звичайно, М.Ф.Сумцов працював в інших соціальних й історичних умовах, але його досвід і розробки в музейній галузі саме зараз потребують переосмислення й втілення в життя. Адже зараз, коли йде розбудова музейної мережі незалежної України, для успішного продовження цього процесу необхідно відкинути застарілі догми й повернутись обличчям до досвіду одного з найголовніших фундаторів українського музеєзнавства.

МУЗЕЙ ЯК НОСІЙ ІСТОРИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА

Е.Б.Щербина, доцент Харківського художньо-промислового інституту

У музеях України образотворчого чи ужитково-декоративного мистецтва завжди одним з найцікавіших розділів експозиції є розділи, де представлені твори народного мистецтва. І це цілком закономірно: адже народна творчість є ґрунтом національної культури, саме вона пов'язана з усіма видами художньої діяльності людей.

У народному мистецтві поєднується давнина і сучасність, стійкість тем, форм і безкінечна численність їхніх варіантів, лаконізм і, одночасно, виразність твору, продуманість і викінченість усіх елементів. Саме такий чудовий синтез змісту і форми змушує художників, попри всі зміни суспільних орієнтирів, звертатися до невичерпного джерела народного мистецтва.

З часом почала складатися тенденція звертатися від ужитковості (як першооснови витвору народного мистецтва) до художніх достоїнств твору, бачачи в ньому прояв істинного нев'янучого мистецтва.

З-посеред багатьох видів декоративно-ужиткового та станкового мистецтва Слобожанщини особливо виділяється станковий і декоративний народний живопис.

На Харківщині цей вид мистецтва має глибокі витoki. По-перше, саме в нашому місті виникли перші осередки художньої освіти на Україні. У 1768 році при Харківському колегіумі були створені перші малювні класи. Біля витоків художньої освіти в Харкові стояли такі видатні діячі в галузях науки, культури, мистецтва як поет і філософ Г.С.Сковорода, засновник Харківського університету В.Н.Каразін, художники-педагоги М.Д.Раєвська-Іванова, Д.І.Безперчий та ін.

У 1896 році почала свою діяльність міська школа рисунку та живопису, на базі якої у 1912 році створене художнє училище, яке 1921 року було трансформоване в художній технікум, що надалі був реформований у інститут.

З 1963 року вуз був реорганізований у художньо-промисловий. Нині - це відомий центр учбової, наукової та науково-методичної роботи всього східного регіону України.

Різноманітні виставки демонструються в Харківському художньому музеї, виставковій залі Харківської організації Національної спілки художників України, а також у художніх галереях нашого міста. Все це сприяє розвитку інтересу до образотворчого мистецтва у харків'ян і мешканців області, формує їх естетичний смак, підносить розвиток народного і самодіяльного мистецтва.

Слобожанщина традиційно багата народними живописцями. Найбільш визнаним успіхом користується живопис заслуженого майстра народного мистецтва Андрія Степановича Гунька. Основу його творчого доробку складають станкові твори: сюжетні картини, натюрморти, пейзажі, портрети. Лейтмотив його творів - невгамовне захоплення красою рідної природи. А.С.Гунько намагався всім серцем оспівати її щедрі стихії. Немає жодного пейзажу де б автор не захоплювався багатючим різнотрав'ям, яким дихають

степи та поля, переливами квітів та тугого колосся пшениці. Ця пісенність і ліричність поєднує творчість А.С.Гунька з фольклором - народними думами, піснями. Його художня спадщина поєднує в собі минуле і сучасне України. Незвичайний інтерес до глибокої історії свого народу, його бойовому духу, мужності, прагнення до волі втілюються у серії його живописних полотен.

Мова його творів близька стилістиці лубка, де домінує описовість, любов до деталі. А Гунько також використовував основні прийоми народного живопису: умовність у трактуванні фігур, деяку площинність просторового рішення, комбінацію яскравих, локальних і, в той же час, згармонованих кольорів.

Найтоншим ліриком, чудовим знавцем душі природи, відтінків її настрою був Григорій Павлович Чернишенко, заслужений майстер народної творчості України. Головна тема його творчого доробку - земля у всі пори року. Найзаповітніші надії він пов'язував з матінкою-землею.

Пейзажі-роздуми «Еспарцет квітує», «Соняшники», «Фацелія» возвеличують неозорі ниви як основу всього існуючого на землі. Світосприйняття майстра по суті народне. Він обирає мотиви близькі серцю кожного українця. Це охайне село, ліс і річка, поля в їх цвітінні і зрілості.

Незважаючи на багату мистецьку спадщину, лише невелика частина творів цих художників була продемонстрована пошанувачам мистецтва. Потрібні великі спільні зусилля, щоб зберегти цю спадщину, зібрати найкращі твори цих талановитих майстрів, щоб помітити їх у музейній експозиції нашого міста.

СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЧЕРНІГОВА - РЕАЛЬНІСТЬ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

О.В.Большаков, студент Харківської державної академії культури

Чернігів відомий як значний музейний центр України. Але досі нема музею, присвяченого «біографії» самого давнього міста на Десні. Відсутня навіть окрема експозиція, яка розповідала б про Чернігів, історія й культура якого, безумовно, потребує належного висвітлення.

Останнім часом в українській державі відкрилися широкі можливості для створення найрізноманітніших музеїв, які, на превеликий жаль, через фінансові труднощі є більш теоретичними, аніж практичними.

Існування вже давно створених музеїв не має бути перешкодою для появи нових храмів муз.

Музеї історії (іноді й культури) міст та населених пунктів, навіть з огляду на їхню порівняну нечисленність не є незвичайними. Вони мають своє коло відвідувачів і перспективу розвитку. Дані музеї можуть слугувати практичними обнадійливими прикладами при розробці, створенні й подальшому функціонуванні Музею Чернігова.

Зараз експозиції чернігівського заповідника поки що розташовані в ряді стародавніх храмів та деяких церковних будівлях. Крім того, Музей народного декоративного мистецтва Чернігівщини розміщений у Катериненській церкві (1710 р.).

Слід зазначити, що, наприклад, Спаський собор (20-30 - ті роки ХІ ст.) - перлина давньоруської архітектури декілька років тому був практично повністю переданий церкві (постійні богослужіння), а раніше існуюча експозиція, як така, демонтована. Схоже положення поступово складається по відношенню до багатьох інших церковних будівель і предметів культу, як у Чернігові так і в цілому в Україні. Отже на даний час чітко простежується далеко не простий процес повернення церкві відібраного, який має тенденцію до активізації. Висловлене не виключає, а навпаки передбачає найтіснішу співпрацю між музеологами й церквою у справі вивчення, охорони й популяризації історії та культури Чернігова, зокрема й тих пам'яток, які повинні бути передані музеями церкві.

Навряд чи протест прихильників розташування музеїв у храмах та інших культових будівлях зможе повністю припинити процес їхнього повернення тим, для потреб кого вони створювалися, справжнім власникам - віруючим. Тільки фінансові перешкоди або, повернення нашої країни до державного атеїзму й утисків та заборон релігій спроможні віддалити хід цього процесу.

Таким чином, розглянуте вище положення може найближчим часом призвести до часткового згортання діяльності заповідника й повного

припинення функціонування Музею народного декоративного мистецтва Чернігівщини, демонтажу й перенесення їхніх експозицій та решти складових на нові місця.

Вкрай бажано, щоб такий розвиток подій не був несподіваним, а став би заздалегідь обміркованим. Доцільний вихід бачиться в перенесенні деяких експозицій заповідника та Музею народного декоративного мистецтва Чернігівщини до історичного й художнього музеїв, які знаходяться поблизу. Крім того також і до запропонованого Музею Чернігова. Слід нагадати, що виділення зі складу історичного музею окремого художнього храму муз (початок 80-х рр.) було в цілому корисним, хоча й супроводжувалося сумнівами скептиків. Збагачення зібрань історичного й художнього музеїв дозволило би передати частину їхніх експозиційних та фондових матеріалів для Музею міста.

Окреслені вище міжмузейні переміщення не можуть розглядатися як суттєві розпорошення. Це пов'язане з тим, що вони мають здійснюватися в межах одного міста, та й чернігівські музеї налічують доволі великі експозиції і фонди.

Разом з тим не варто стверджувати, що сам заповідник залишиться майже без справ. Музей Чернігова міг би стати його структурною складовою, чим сконцентрував би пам'яткознавчу, пам'яткоохоронну й іншу діяльність у самому Чернігові. Слід підкреслити, що в Києві ця роль великою мірою відведена Музею міста - провідному серед подібних українських музеїв. Більш того роботи для заповідника по вивченню, охороні й популяризації пам'яток історії та культури в Чернігівській області - безліч. Особливо при розширенні його меж і повноважень.

Появу Музею Чернігова можна розглядати ще одним приводом для обґрунтованого передання й дарунків (частково повернення) культурних цінностей з інших музеїв, фондів, зібрань та колекцій як українських, так і закордонних, як державних, так і приватних.

Довгим і драматичним було створення Музею історії Києва. Його організація, розробка програми й формування колекції пов'язані з багатьма видатними діячами науки і культури України. Тільки в 1982 р. відбулося відкриття експозиції Музею Києва, яке вже значною мірою було викликано

новою потребою і базувалося на ідеологічних засадах, тісно пов'язаних з так званим 1500-річним ювілеєм міста.

З огляду на це дуже не хотілося, щоб створення Музею Чернігова підпадало під ідеологію, натягнуту ювілейність. Навпаки, воно має стати невід'ємною складовою духовної віднови українського суспільства. Але це не означає, що втілення ідеї цього музею в життя має розтягнутися на багато десятиріч, як це сталося з Музеєм міста в Києві.

Незважаючи на чимало різних критичних зауважень по створенню і функціонуванню Музею Києва, варто для загальної характеристики, знайти якісь більш проникливі слова, крім типової фрази, що висловлене не зменшує достоїнств нового музею. Дійсно, він має безліч цінних розробок. Музей історії Києва, без перебільшення, за короткий термін акумулював багато експозиційних і фондових матеріалів, оригінальних та захоплюючих підходів. Маючи чудових співробітників, музей мусить поступово продовжувати реалізовувати свій потужний потенціал.

Вкрай бажано, щоб появі Музею Чернігова передував ретельний, виважений без будь-якого поспіху пошук оптимального й незаідеологізованого варіанту популяризації історії та культури міста, механізму вивчення й охорони пам'яток його минулого.

Музей міста повинен бути створений за світовими зразками, які визначаються не тільки кількісними показниками зібрань, але і якісно новими підходами в роботі музейної інфраструктури.

Реалізація ідеї появи Музею Чернігова має стати справою великої державної уваги всіх рівнів, справою найширшого кола чернігівських, українських та світових науковців (передусім музеологів) і громадських організацій, меценатів та спонсорів, справою усіх, хто вболіває за минуле, сьогодення і майбутнє Чернігова. Тільки тоді численні фінансові перешкоди, які стоять на шляху появи Музею історії та культури Чернігова будуть подолані й на початку XXI століття такий музей буде створено.

МУЗЕЙ ПРИРОДИ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н.КАРАЗІНА ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В ЗБЕРЕЖЕННІ ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КРАЮ

*Р.Е.Луничек, С.І.Костенко, Н.М.Сиром'ятнікова,
Музей природи ХНУ ім. В.Н.Каразіна*

Вже близько двохсот років підтримує інтерес у своїх відвідувачів Музей природи Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна, який посідає одне з чільних місць серед університетських музеїв України та Європи природничо-історичного напрямку.

Історія заснування музею починається з відкриття у 1805 році Харківського імператорського університету. Багато зусиль на цій ниві доклав відомий громадський діяч В.Н.Каразін.

Правління університету звертається у той час до всіх директорів училищ губернії з проханням надсилати до університету раритети, а також побутові речі, предмети релігійного культу та мистецькі твори різних народностей. У відповідь на це звернення до Харкова почали надходити чисельні природно-історичні предмети.

Одночасно в Харківському університеті закладаються підвалини Мінералогічного та Археологічного музеїв, музею образотворчих мистецтв.

У тому ж 1805 році попечитель Харківського навчального округу граф Северин Потоцький купує у італійця Четті колекцію натуральних предметів, яка налічувала 100 екземплярів коралів, 36 морських їжаків, 18 морських зірок, 2623 раковини молюсків, 235 метеликів, 540 жуків та 125 опудал птахів.

У 1806 році в місті Ганновері було придбано Природничий кабінет професора Андре - мінерали, скам'янілі рештки тварин та рослин, зібрання птахів та комах, серед яких було багато рідкісних представників тропічної фауни, всього 52 ящики з експонатами.

2 квітня 1807 року придбані колекції прибули до Харкова і стали приводом до утворення при фізико-математичному відділенні Природничого

кабінету, що складався із зоологічних та мінералогічних зібрань. Цей день тепер ми відзначаємо як день народження музею.

Першим зберігачем кабінету був призначений професор ботаніки Ф.Делавінь.

Минав час з моменту придбання перших колекцій, інтенсивно нарощувалися фонди. Колекції кабінету поповнювалися зоологічними об'єктами з усього світу і широко застосовувалися у педагогічному процесі. Але найціннішим, що становило особливу гордість кабінету, були чисельні зібрання з тваринного світу Харківської та суміжних губерній. Вже до свого 100-річчя Природничий кабінет претендував на статус Зоологічного музею.

В наш час музей займає площу 4,5 тис.м² у будівлі по вулиці Тринклера, 8. Цей триповерховий будинок збудовано на початку ХХ століття за проектом архітектора В.В.Величко. У 1990 році він набуває статусу пам'ятки архітектури і підлягає під охорону з боку держави.

У 23 залах музею розгорнуті експозиції 5 відділів: геологічного, відділів безхребетних і хребетних тварин, еволюції органічного світу та охорони природи. Виставочна частина і фонди музею налічують більш ніж 250 тис. експонатів.

Експозиції музею відрізняються високою якістю художнього оформлення, ретельним і обміркованим добром експонатів завдяки творчій кропіткій праці біологів та художників. Самостійним структурним підрозділом фонду музею є твори відомих митців: Грегорі, М.М.Герасимова, Ватагіна, В.Г.Аверіна, М.Ф.Богословця. Їх творчий доробок чекає на самостійне мистецьке дослідження.

Працює таксидермічна майстерня, без якої існування природничого музею неможливе.

Поряд зі знаменитими зоологічними та геологічними колекціями Музей природи має ще одне цінне зібрання. Це - бібліотека, що налічує останнім часом більше 5 тисяч одиниць збереження.

За активну експозиційну, науково-дослідну і учбову роботу, що сприяє підготовці висококваліфікованих фахівців, пропаганду наукових, насамперед екологічних знань музей у 1991 році було віднесено до державних музеїв України 1 категорії.

Музей підтримує наукові зв'язки з зоопарком м.Злінь (Чехія), Державним університетом м.Лейдена (Голандія), з Зоологічним музеєм Санкт-Петербурга, музеями зоології та землекористування Московського університету, Київським Зоологічним музеєм НАН України, Зоологічним музеєм Київського національного університету, краєзнавчими музеями Північно-Східного регіону України і м. Белгорода (Росія).

Профільні науково-дослідні інститути міст Керчі, Калінінграду, Далекосхідний науковий центр, ряд заповідників держав СНД надають допомогу у збиранні експонатів.

Як відомо, музей - стала система, його загальна концепція закладається під час заснування. Тому, серед провідних функцій музею абсолютно пріоритетними є збереження і розвиток колекцій, вивчення таксономічного складу тваринного світу, забезпечення відповідності колекційного фонду вимогам систематики, показ таксономічної різноманітності в музейній експозиції.

Відкритою ж системою робить музей його діяльність, спрямована на розширення світогляду, популяризацію наукових досягнень. Це й забезпечення учбового процесу студентів університету та інших учбових закладів нашого міста і області, виїзні лекції, екскурсії. Цензу за віком для наших відвідувачів немає, бо очевидно є необхідність у якомога ранньому вихованні і неформальній, безперервній освіті з питань охорони навколишнього середовища.

Немає таємниці у тому, що без батьківщини, без маленького куточку природи, з яким людина пов'язує своє існування, немає й історії цілого народу. Тому Музей природи ХНУ, докладаючи багато зусиль до збереження історично-культурної спадщини Слобожанщини, є національним здобутком українського народу.

ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО ПРОЕКТУ УТВОРЕННЯ НОВОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім.В.Н.КАРАЗІНА

С.І.Посохов, кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна; С.М.Куделко, заслужений працівник культури, кандидат історичних наук, професор Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна

Харківський університет було засновано в 1803 р., а його урочисте відкриття відбулося через 2 роки, в 1805 році. Сьогодні університет активно готується до свого ювілею. Серед заходів, запланованих до 200-річчя найстарішого на сході України вищого учбового закладу - реконструкція Музею історії університету - одного з перших вузівських музеїв подібного профілю не тільки України, але й усього СНД. При реконструкції музею слід врахувати деякі обставини.

Перше. Університетський комплекс на площі Свободи складався протягом багатьох десятиліть і являє собою видатне творіння декількох поколінь архітекторів, скульпторів, художників і дизайнерів. Сам головний корпус університету побудовано в 1930-1932 рр. за проектом талановитого зодчого професора Всеросійської Академії мистецтв (Ленінград) С.С.Серафимова (співавтор - М.П.Зандберг-Серафимова). Йому ж у значній мірі належить і проект розташованого поряд будинку Держпрому, що став одним із символів нашого міста. Із західного і східного боків до університету примикає два чудових пам'ятника: засновнику університету В.Н.Каразіну і студбатурі. Пам'ятник Каразіну, який ось вже скоро 100 років є об'єктом гордості нашого міста, споруджений архітектором академіком О.М.Бекетовим (якого не без підстави називають «Харківським Росією») і скульптором І.І.Андреолетті. Про надзвичайні властивості цього пам'ятника свідчить його доля: у різний час він прикрашав головні вулиці нашого міста - Сумську і Університетську, і завжди органічно «вписувався» в оточуючий містобудівельний ландшафт. Скульптура засновника університету - одне з

найкращих творінь Андреолетті. Серед його витворів - надгробник М.А.Римському-Корсакову в Олександрівській Лаврі у Петербурзі (у співавторстві з М.К.Рерихом) та інші видатні витвори. Одним з кращих у нашому місті повинно бути визнано і пам'ятник студбатовцям (автори Д.Дадашев, Л.Г.Жуковська і Д.Т.Сова). Останнім належить надгробник на могилі Г.С.Сковороди у Сковородинівці. Таким чином, екстер'єри головного корпусу Харківського національного університету ненавчально завдають тон його інтер'єрам. Вони утворювались протягом півстоліття і серед їх творців такі видатні майстри як В.П.Костенко, один з найкрупніших художників-оформлювачів СРСР середини ХХ століття. Достатньо сказати, що він брав участь в оформленні інтер'єрів Харківського обкому компартії України (нині Будинок Рад), станції метро «Бібліотека ім. В.І.Леніна» і павільйону «Україна» на ВДНГ (в Москві), будинку Міністерства вугільної промисловості України (у Донецьку), і ряді інших чудових будівель. Безперечно художню цінність являє панно в фойє актового залу. Воно створювалося групою художників - учнів М.Г.Дерегуся: Є.З.Трегубом, О.Л.Наседкіним і Г.Майоровим. Є.З.Трегуб і О.Л.Наседкін - народні художники України, а О.Л.Наседкін - Лауреат Державної премії УРСР ім.Т.Г.Шевченка. Спеціалістами визнаний одним із кращих у Харкові і вітраж центральних сходів університету (автори: Г.В.Тищенко і О.Ф.Пронін). Цей вітраж, як і деякі інші пам'ятники монументального живопису університету, потрапив у довідкові і навчальні видання з мистецтва.

Зберегти весь цей культурний спадок - завдання нинішнього і майбутнього покоління керівництва університету і університетської громадськості.

Друге. Необхідно утворити комплексний план музеєфікації університету. Майбутня експозиція повинна стати кульмінацією всього музеєфікованого головного корпусу ХНУ. При цьому, для того, щоб вивільнити виставочні площі для нових експонатів, слід окремі експонати винести за межі музейного приміщення і розташувати в холі, коридорах, рекреаціях і т.п.

Третє. Змінити характер подачі матеріалу в музейній експозиції. Від хронологічно-проблемного принципу показу історії університету перейти

до проблемно-хронологічного. Це дозволить уникнути фрагментарності, розпливчатості, а, насамкінець, допоможе наочніше представити досягнення університетської науки і освіти.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ «УСНОЇ ІСТОРІЇ» ДЛЯ РІЗНИХ ВИДІВ ТА ФОРМ РОБОТИ МУЗЕЮ

В.А.Сушко, зав.відділом етнографії Харківського історичного музею

Цікавість до так званої «усної історії» - тобто до спогадів безпосередніх учасників історичних подій, без якогось їх опрацювання, підтягання до певних історичних догм чи концепцій - виникла у світі наприкінці ХХ ст.

Звернення до сприйняття окремою людиною подій «великої» історії, учасником чи спостерігачем яких вона була, є ознакою гуманізації науки та суспільства в цілому.

Використання відомостей від інформантів є традиційним джерелом для етнографічних та етнологічних студій. Незвичним було застосування суб'єктивної, нерідко такої, яку важко перевірити, інформації в історичній науці.

Слід зазначити, що музеї через специфіку їхньої діяльності завжди тяжіли до такої форми фіксування історичних явищ. Так, від початку ХІХ ст. музейними працівниками світу була оцінена необхідність для кожного предмету, який потрапляє до фондів музею, мати «легенду», тобто довідку про його походження, призначення, про власників, про важливість для них цього предмета і причину такого значення предмета для господарів.

Фіксуючи все це, музейні працівники нерідко записували і детальні відомості про життєвий шлях людини. Проте, цікаві спостереження, дрібні, хоч би й яскраві, події з життя найчастіше залишалися поза усіма обліковими документами, використовуючися лише тим музейним працівником, що спілкувався із людиною, що здавала речі в музей, та й то хіба що під час ведення екскурсій.

І навіть у такому вигляді ці відомості збиралися лише про видатних особистостей чи людей, які чимось прислужилися державі. Життя пересічної особи - не видатного науковця, громадського діяча, творчої особистості чи політика, які досягли певних здобутків на обраній ниві - залишалося поза увагою.

Поза тим, тоді доводити, що і така людина не є пасивним свідком історії. До того ж, нерідко - досить спостережливим, з гарною пам'яттю на події.

Фіксування «усної історії», на наш погляд, слід провадити у комплексі із етнографічними опитуваннями і робити це систематично під час ведення роботи з комплектування фондів музею.

Тож, вважаємо, що створення своєрідного банку даних спогадів старших людей про пережиті ними часи значно покращить джерельну базу та дасть матеріали для ведення різних форм музейної роботи (наприклад, науково-експозиційної, науково-просвітницької та ін.).

МОЖЛИВІ ПІДХОДИ ДО ВИКОРИСТАННЯ МУЗИЧНОГО ФОЛЬКЛОРУ СЛОБОЖАНЩИНИ В МУЗЕЙНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ)

І.В.Щербіна, аспірантка Харківської державної академії культури

У світлі сучасної музейної практики постає проблема побудови авторсько-експериментальних синтетичних експозицій різних за тематичними напрямками, що випроваджують комплексне світосприйняття з підвищеною інформативністю та образністю і спрямовані на активізацію художнього пізнання історичної спадщини та діяльності.

Однак, більшість музеїв в Україні різняться не лише за кількістю та цінністю експонатури, а й за якісними характеристиками музейних речей - раритетів та унікатів (художніх, технічних, синтетичних, тощо). Тому на сьогодні постає проблема необхідності посилення творчого напрямку в експозиційній та комунікативній роботі експозиціонерів. Саме створення

різноманітних авторсько-експериментальних експозицій як за формою так і за змістом дозволяє не тільки заохотити відвідувача прийти до музею, але й створити музею свій притаманний йому імідж та посісти належне місце не тільки у вітчизняній, а й у світовій системі профільних музеїв.

На сьогодні розроблена широка палітра засобів експонування музейних колекцій, яка залежить від:

- 1) спрямованості експозиції;
- 2) пануючої на той час системи поглядів;
- 3) ідеї, яку автор експозиції намагається донести відвідувачу;
- 4) образу, створеного експозиціонерами.

При побудові образної експозиції будь-якого тематичного напрямку необхідно приділити особливу увагу драматургії - створенню сценарію з логічно-послідовною літературною фіксацією експозиційних елементів окремих епізодів, що сприяє художньо-образній побудові сучасної музейної експозиції.

Для створення своєрідної моделі «часу і простору», що дозволить глядачеві мандрувати поза часовими та просторовими обмеженнями, трансцедувати сутнісні сили людини, які сховані в продуктах її діяльності, необхідно враховувати результати дослідження сучасної біоакустики та фонології, які доводять, що музика має великий вплив не тільки на настрій, а, перш за все, біоритмику організму, свідомість та підсвідомість людини. А саме, засобом використання відповідного музичного фону під час демонстрації музейної експозиції можна посилити емоційне враження, допомогти досконаліше зрозуміти смислове навантаження кожного експоната відвідувачами виставки.

Виходячи з того, що ще стародавня людина імперичним засобом дослідження визначила позитивний і негативний вплив музики на загальний стан організму людини і поширено використовувала цей досвід при використанні магічних ритуалів, а такий досвід частково зберігся у вигляді архаїчних наспів-формул і народних піснях - його бажано використовувати в історико-красознавчих експозиціях присвячених побуту і творчості народу даного регіону.

Наприклад, у музейній експозиції, присвяченій слобожанському традиційному весільному обряду, є змога зробити музичне оформлення з фонографічних записів як носіїв народної співучої традиції, записи яких зберігаються у фольклорних лабораторіях Харківського обласного центру народної творчості, Харківської державної академії культури, Харківського державного інституту мистецтв ім. І.П. Котляревського так і у професійних виконавців, зокрема, вторинних фольклорних колективів аутентичного співу міста Харкова: «Муравський шлях», «Горлиця», «Обереги».

Так, фонограми ліричних пісень, які виконувалися дівчатами на вечорницях, природно доповнять колекцію з рушників і весільного одягу з розповіддю про техніку виготовлення експонатів і їх функціонального призначення. Краще зрозуміти семантику виготовлення і використання весільної атрибутики, зокрема, весільного гільця та весільного печива, допоможе виконання відповідних архаїчних наспів-формул з поясненням даного ритуалу.

Позитивне значення подібного втілення в експозиції певних надбудовних звукових структур полягає в тому, щоб вони не підміняли інформативну насиченість експозиції, а існували паралельно, діючи не стільки на рецепторні фактори сприйняття матеріалу, скільки на підсвідомість відвідувача організовуючи сприйняття всього матеріалу у вигляді цілісної та структурної системи.

СТРАТЕГІЯ ВИЗНАЧЕННЯ ГОЛОВНИХ РИС УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В МУЗЕЙНІЙ СПРАВІ

А.О.Сошніков, кандидат філософських наук, викладач Харківського педагогічного університету ім.Г.С.Сковороди

Пострадянська Україна переживає часи радикальних трансформацій у системі державного управління, освіти, культури, соціально-економічних відносин. Ці трансформації несуть у собі як конструктивні, так і деструктивні можливості. Для їх усвідомлення потрібен детальний аналіз головних рис

української ментальності, що сприятиме остаточному подоланню стереотипів меншовартості українського народу і послужить імпульсом формування громадянської національної свідомості. На порозі Нової України у час її духовного відродження проблема ментальності особливо загострюється: ми маємо знати хто ми є, аби будувати державу, адекватну нашій вдачі.

Дослідження і віддзеркалення всіма професійними засобами справи головних рис української ментальності постає перед музеями України як соціальне завдання у контексті глобалізації сучасного політичного життя. Прийняття до уваги ментальності українців повинно стати пріоритетною стратегією діяльності провідних вітчизняних музеїв. Ця стратегія має проводитись у життя через основні напрямки музейної діяльності на сучасному етапі:

- науково-освітню та науково-дослідну роботу;
- комплектування фондів музею;
- стаціонарну експозицію та виставкову роботу музею;
- розвиток музейного менеджменту та маркетингу.

Тому в музейній діяльності повинні враховуватись такі головні риси української ментальності як:

- інтроверсивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої діяльності, що виявляється у зосередженні особи на фактах і проблемах внутрішнього особисто-індивідуального світу;
- кордоцентричність, що проявляється в сентименталізмі, чутливості, емпатії, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного життя, культуротворчості;
- анархічний індивідуалізм, що виявляється у різних формах відсередкового, партикуляристичного прагнення до свободи, без належного стремління до державності, коли бракує ясних цілей, достатньої стійкості, витривалості, дисципліни й організації;
- перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом, перевага морального буття над інтелектуальним у відношенні до екзистенціального значення.

Така характеристика української ментальності в узагальненому вигляді дається літературними джерелами. Можна з нею погоджуватися чи не

погоджуватися, особливо коли йдеться про ментальність українця у сучасних історичних умовах. У радянський період були створені деякі ментальні структури так званого «радянського народу», що зберігаються в значних прошарках населення України. Такі структури були досить поверховими - вони зникатимуть самі в нових умовах з плином часу, але на сьогодні вони існують й становлять певну перешкоду розбудові українських ментальних структур. Отже, є сенс розмежувати поняття традиційна та деформована українська ментальність.

Не має сумніву, що вимоги сучасного соціокультурного перетворення України, значно актуалізують процес звернення провідних вітчизняних музеїв до державних програм, спрямованих на відновлення історичної пам'яті, подолання стереотипів радянського часу, утвердження національної самоповаги і самосвідомості українського народу. Репрезентація української ментальності в основних напрямках музейної справи допоможе формуванню завершеного образу «ідеального українця» як критерію національної ідентичності.

ПРОБЛЕМИ МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ. ПІДГОТОВКА КОМПЛЕКСНИХ ЕКСКУРСІЙ ЗА АРХІТЕКТУРНИМИ ТЕМАМИ

Л.Ю.Клімова, науковий співробітник Харківського історичного музею

Освоєння суспільством свого культурно-історичного спадку повністю узгоджується з проблемами розробки шляхів здійснення комплексних екскурсій. Поєднання міської (позамузейної) та суто музейної екскурсій у єдиний процес культурно-історичних комунікацій дає змогу охопити історичну картину рідного краю у розмаїтті її проявів. Подібний тип музейної комунікації переборює обмеженість передачі інформації лише в одному з двох типів даних екскурсій. Між тим специфіка міського середовища, особливості забудови, архітектурні ансамблі, окремі будівлі, пов'язані з

видатними подіями та багатьма визначними особистостями, які репрезентують образ доби, спонукають залучити до цього процесу міської екскурсії матеріали колекцій Харківського історичного музею, чим і відокремлять подібний тип екскурсій від діяльності туристських бюро. Наприклад, розкриття творчої діяльності видатних архітекторів, науковців та інших визначних постатей Харкова має основним матеріалом пройти крізь експозицію ХІМ, а показ будівель, що пов'язані з життєдіяльністю митців є допоміжним засобом подання основної теми. Це, зокрема, комплекс речей академіка архітектури О.М.Бекетова у ХІМ та бекетівські будівлі по місту. І, навпаки, будь-яка фотографія, меморіальна річ або макет, виставлені у музеї, не може передати те, що сприймається оком людини у природному міському оточенні - це і масштаб, узгодженість частин (споруд) в єдиному архітектурному ансамблі та інше. Єдиним шляхом упорядкування екскурсійної інформації за архітектурними темами є диференційований підхід до вибору матеріалів колекцій із фондів ХІМ, що вичерпно б доводили необхідність сполучення показу пам'ятника у місті і в музеї.

Актуальність цієї проблеми для Харкова постає з наступних обставин:

- Харків - один з небагатьох міст України, що зберіг свій «золотий фонд» архітектури. На цій основі і можливе створення у широкому масштабі екскурсійного обслуговування зусиллями співробітників історичного музею.

- Попит на подібні екскурсії, за свідомством статистичних даних історичного музею, досить великий, причому серед різних прошарків населення.

- Великий промисловий й науковий центр України не має власного архітектурного музею. Центральні вулиці міста зберегли ретроспективні стилі неоренесансу, неокласицизму, псевдоготики, що й складала разом із модерном їх сьогоденне обличчя.

Сучасний Харків - зразок гармонійного поєднання архітектури, ландшафту, що у значній ступені згладжують несприятливі умови (багато річок, пагорбів та ярів) для будівництва.

Включення храмової архітектури в тематичні екскурсії заповнюють існуючу лакуну між громадською та церковною архітектурою.

«Старий Харків» і досі зберігає риси багатонаціонального міста, в якому є можливість висвітлити деякі відмінності побудування у різних народів культових споруд.

Місцевий колорит архітектурних стилів у Харкові є свідомством сумісництва культурних орієнтацій різних етносів, націй, народів у межах цілого.

Згідно запровадженню нових курсів, предметів, лекцій у програмах шкіл, спеціалізованих навчальних закладів нового типу (гімназій, коледжів, ліцеїв) та вузів, комплексні екскурсії ХІМ природньо відповідатимуть не лише провідним принципам просвітництва сьогодення (гуманізація, диференціація та індивідуалізація освітньо-виховного процесу) але й сприятимуть подальшому розкриттю можливостей удосконалення їх співпраці.

У межах завдань, що постають із цілеспрямованої роботи запровадження комплексних музейних програм, співпраця окремих культурних закладів - музеїв, центрів дитячої творчості, юнацьких клубів, гуртків та системи освіти вирішують питання спроби створити «живий» музей. Діти, які залучатимуться до створення тимчасової експозиції на базі музейної методичної освіти, сприятимуть підвищенню загального рівня музейної культури, а з тим і збереженню культурних традицій міста.

МЕТАЛЕВІ САМОНАГРІВАЛЬНІ ПРИЛАДИ З КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Т.В.Зибіна, зав. сектора Харківського історичного музею

Металеві самонагрівальні прилади - особлива і дуже цікава сторінка в історії художньої обробки металу, колоритна деталь побутової культури, своєрідний символ російського побуту.

Сьогодні важко сказати коли і де вперше з'явилися ці прилади. Вони були знайдені у руїнах Помпеї, здавна побутували у Китаї. Поява металевих

самонагрівальних приладів і, зокрема, самоварів у Росії нерозривно зв'язана з реформами в економічному, політичному і громадському житті, які відбулися в епоху Петра І і внесли великі зміни у побут російського народу.

З перших кроків їх створення і розвиток базувалися на гірничо-заводській мануфактурній промисловості та виробництві традиційного російського мідного посуду, які на початку XVIII ст. досягли високого рівня.

Спочатку форми металевих самонагрівальних приладів повторювали традиційні обриси російського мідного посуду: казанів, братин, чаш. Поступово вони починають виділятися серед решти начиння, помітною стає своєрідність їх конструкції, окремі частини якої оформлюються декоративно.

У вжитку появляються і нові назви цих предметів: самовар, бульотка. У письмових джерелах перша відома згадка про самовари у Росії як різновидність металевих самонагрівальних приладів знаходиться в Описі майна Онезького друкованого хрестового монастиря, який датується 1746 роком. У ньому серед інших речей згадуються «два самовара с трубами из зеленой меди».

Найбільш ранні зразки, які відомі нам із музейних збірок - це самовари-чайники і самовари-кухні. З розповсюдженням кави з'являється особливий тип самовара-кавника. Зустрічалися самовари, які поєднували у собі і кавник і чайник. Замінниками самоварів на столі були бульотки.

Виготовляли металеві самонагрівальні прилади на Уралі, у Москві, Петербурзі, Володимирській, Вятській, Ярославській губерніях, але відомим на весь світ центром самоварного виробництва стало м.Тула. Для їх виготовлення використовували переважно мідь та її сплави, а також сталь, срібло і, як виняток, чавун, майоліку, кришталь.

У XIX ст. у зв'язку з великим попитом, відбувається поступова уніфікація форм і декору. З'являється ряд стандартизованих зразків зручних для масового виробництва, які найчастіше модифікувалися відлитими фігурними деталями.

Залежно від форми з'являються і дуже цікаві назви: «банка», «чарка», «куля», «ваза», «груша», «жолудь», «ріпка». Ці назви умовні і давалися по асоціації з відповідними предметами.

Характеризуючи колекцію металевих самонагрівальних приладів Харківського історичного музею, треба відзначити, що вона невелика, налічує всього 34 предмета: 31 самовар і 3 бульотки. Хронологічні рамки колекції - середина XIX - 70-ті роки XX ст. У її основі лежить традиція, започаткована ще за часів існування Музею Слобідської України. Дуже прикро, що сьогодні ми маємо лише один екземпляр із колекції цього музею. Решта предметів зібрана за останні 50 років.

Основна частина збірки - самовари виготовлені з міді та її сплавів на тульських фабриках, у тому числі найбільш відомих фабрикантів Башатових і Шемаріних. По одному екземпляру з клеймами фабрик Пеца, Тейле, Дубова, Салішева, Сліозберга і Воронцова, 4 - відносяться до радянського періоду. Бульотки - західноєвропейського походження.

Найбільш характерні форми: «банка» - 14, «чарка» - 6, «ваза» - 6, «куля» - 2, «ріпка» - 1.

Колекція потребує подальшого комплектування, щоб урізноманітнити її за матеріалом і формою, доповнити ранніми зразками, які відносяться до XVIII - поч. XIX ст.

Наступний крок у вивченні наявних зразків - детальний науковий опис, який передбачає, перш за все, точне визначення матеріалу, розшифровку клейм і медалей.

КОЛЕКЦІЯ ГАЗЕТ «УТРО» В ФОНДАХ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Л.В.Никипоренко, науковий співробітник Харківського історичного музею

У фондах Харківського історичного музею зберігається численна колекція газет і журналів дореволюційного часу, зокрема, газети цього періоду складають 1457 примірників.

Преса дореволюційної епохи підрозділялася на легальну і нелегальну.

Типовим прикладом легальної преси у колекції газет та журналів Харківського історичного музею є харківська газета «Утро». Вона є яскравим відзеркаленням усіх рис, притаманних легальній журналістиці Російської імперії, до складу якої входила і Харківська губернія.

Легальна журналістика дореволюційної Росії була могутнім соціальним інститутом з великим досвідом видання періодичних органів різних типів і напрямків.

В 1905-1914 рр. кількісне зростання журналістики було надзвичайно бурхливим, що пояснювалося прискоренням історичного розвитку країни, загальними змінами в економічному та суспільному житті: Росія вступила в стадію імперіалізму.

Швидке проникнення капіталістичних відносин у журналістику, підпорядкування преси інтересам великого капіталу - характерна риса Росії початку XX ст.

Преса відразу поділилася на два великі класи - столичний та провінційний. Поміж столичною та провінційною пресою існував тісний зв'язок.

Провінційна, пильно слідувала за столичною, намагалася передрукувати для своїх читачів найбільш цікаві і значні матеріали.

У столичній газетях та журналах теж все більш уваги приділялося публікаціям місцевої періодики.

Значний вплив на пресу мала революція 1905-1907 рр. Багато міст Росії тільки в революційний період створили свою власну політичну газету. До цього часу в них видавалися тільки «Губернские» и «Епархиальные ведомости».

На початок XX століття прийшовся процес перерозподілу ролі газети і журналу в системі російської преси. Щоденна суспільно-політична газета зайняла перше місце, відтіснивши журнали на другий план, але, звичайно, не замінивши їх зовсім. Зростаючий темп життя, загострення суспільно-політичних протиріч у Російській імперії на міжнародній арені, підйом класової боротьби пролетаріату - всі ці фактори висунули вперед щоденну газету з її оперативним миттєвим відгуком на події моменту.

Характерною особливістю системи російської легальної преси була також приватність газет і журналів. Вже в перші роки ХХ століття в нашому місті з'являється ряд приватних самобутніх видань. Це газети «Харьковская жизнь», «Родная земля», «Харьковские новости», «Утро» і багато інших.

Однією з кращих провінційних газет на початку ХХ століття вважалась харківська газета «Утро», яка виходила з 1906 по 1916 рік.

Це була щоденна політична, літературна газета, редакція якої знаходилась на вул.Пушкінській у власному будинку за № 31. Першим редактором був Анатолій Андрійович Жмудський.

В колекції Харківського історичного музею зберігається 31 номер цієї газети.

Періодичність цього видання подана у нашій колекції таким чином:

1906 р. - № 18 від 11 грудня; 1907 р. - № 56 від 28 січня; № 74 від 20 лютого; № 95 від 16 березня; № 96 від 17 березня; № 100 від 22 березня; № 108 від 31 березня; № 113 від 6 квітня; № 117 від 11 квітня; № 118 від 12 квітня; № 130 від 27 квітня; № 133 від 1 травня; № 135 від 4 травня; № 136 від 5 травня; №245 від 23 вересня; №251 від 30 вересня; № 270 від 23 жовтня; № 277 від 31 жовтня; № 324 від 28 грудня; 1908 р. - № 401 від 29 березня; ілюстрований додаток до № 529 від 31 серпня; ілюстрований додаток до № 599 від 23 листопада; 1909 р. - № 773 від 23 червня; 1910р. - № 961 від 7 лютого; № 968 від 10 лютого; 1911 р. - ілюстрований додаток до № 1275 від 19 лютого; 1913 р. - ілюстрований додаток до № 1994 від 16 червня; ілюстрований додаток до № 2008 від 30 червня; ілюстрований додаток до № 2087 від 22 вересня; 1915 р. - № 2752 від 13 серпня; 1916 р. - № 2901 від 16(28) січня.

Колекційні номери газети «Утро» дають часткове уявлення про події економічного, політичного і культурного життя Російської імперії та м.Харкова за 1906-1915 рр.

Так, № 18 (1906 р.) повідомляв читача про діяльність Харківського Товариства сільського господарства та Земських зборів Харківської губернії; № 56 (1907 р.) - про заходи Харківської повітової комісії по виборах у Державну Думу.

Дуже цікавий дискусійний матеріал про створення Російського сільськогосподарського банку вміщений у № 96 (1907 р.).

Про гастролі в Харкові Анастасії Дмитрівни Вьяльцевої, відомої російської естрадної співачки та діяльність Спілки російських художників розповідають №№ 100, 108 (1907 р.).

Друкувалися у газеті «Утро» нариси з історії м.Харкова (№130, 1907 р.), статті про святкування у Народному будинку (м.Харков) 200-річчя Полтавської битви (№773, 1909 р.), про визначну ювілейну дату російської історії-50-річчя реформи 1861 р. (ілюстрований додаток до № 1275, 1911 р.).

Тобто, газета «Утро» приділяла велику увагу суспільним, політичним і економічним питанням життя як Російської імперії, у цілому, так і Харківської губернії, зокрема.

КОЛЕКЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ФАРТУХІВ У ЕТНОГРАФІЧНІЙ ЗБІРЦІ ХІМ

В.В.Буличова, зав. сектором Харківського історичного музею

Серед знавців народного одягу загальновідомим є поняття про костюм як стаду систему, ансамбль, який не тільки відображає конкретні культурні традиції, але й певне утилітарне і декоративне навантаження, є своєрідним оберегом. Кожен предмет цієї системи займає у ній окреме місце, має свою історію, генеалогію та ареал розповсюдження.

Фартухи були невід'ємною частиною жіночого вбрання, їх одягали до поясного одягу (плахти, паньови, спідниці) та до сарафана, прикрашали ним вбрання під час свят і захищали одяг від забруднення у будні.

За особливостями крою виділяються два основні типи фартухів: високий, який кріпиться на плечах, та короткий, що зав'язується на талії. У рамках першого типу виділяються підтипи, тому доцільним буде розглянути кожний з вищезазначених типів окремо.

Високий фартух був характерним для російського жіночого костюму Слобожанщини. Послідовний розвиток цього типу відбився у трьох його підтипах.

У XIX ст. у багатьох селах Воронежської та Курської губерній побутував тунікоподібний фартух, при чому у Курській губернії він зустрічався частіше у північних повітах, там, де носили паньову. Цей підтип високого фартуха шився з одного полотнища домотканого полотна, перегнутого навпіл по пітканню, мав виріз для голови на місці згину та розріз майже по всій довжині спинки, міг бути з рукавами або без них; пізніше він трансформувався у фартух з кокеткою, який відрізнявся тільки тим, що попереду до кокетки пришивалися два призборені полотнища.

Другим етапом розвитку високого фартуха, більш пізньою формою тунікоподібного, став фартух з відкритим верхом на вузьких або широких лямках, що були продовженням переднього та заднього полотнищ, при чому розріз проходив по всій довжині заднього полотнища. Цей підтип був відомий у тих же місцях побутування, що і його попередник.

Фартух з відкритим верхом, який шився з двох або трьох полотнищ тканини, призборених угорі на обшивку, і кріпився на плечах та шиї за допомогою шнурків-поворозок - одна із подальших стадій розвитку тунікоподібного фартуха, його третій підтип, відомий у багатьох повітах на півдні Воронежської та Курської губерній, одягався як з сарафаном, так і з паньовою.

На наш погляд, високий фартух розвивався паралельно з російським жіночим плечовим одягом, а саме сарафанами.

У другій половині XIX ст. почалося поступове витіснення високого фартуха коротким, який зав'язується на талії. Він здавна був відомий у вбранні росіянок, українок та білорусок. Росіянки носили його з сарафаном та паньовою, українки - з плахтою та спідницею. Вважається, що такий фартух був стадією розвитку архаїчної незшитої форми одягу. Генетичним попередником короткого фартуха була запаска, яка мала вигляд двох повздовжніх смугастих полотнищ домотканого вовни з пришитими угорі зав'язками, за допомогою яких одне з полотнищ кріпилося на талії ззаду

друге - попереду. У сер. XIX ст. з плахтою та спідницею частіше носили передню пілку запаски, яка виконувала роль фартуха.

На межі XIX та XX ст. короткий фартух значно поширився, але став тільки робочим одягом, виконуючи утилітарну функцію запобігання забрудненню; як святкове вбрання фартух зберігся тільки у жінок старшого віку.

Переходячи до характеристики зовнішнього вигляду фартухів, треба сказати, що вони могли бути полотняні, сукняні, вовняні, парчеві, басві, каламайкові, стаметові, шовкові, тобто виготовлялися як з домотканих, так і з фабричних тканин, але вибір тканини та матеріалу оздоблення завжди відповідав усьому ансамблю вбрання. З білою полотняною сорочкою носили білий домотканий фартух, з червоною сорочкою - червону «завіску» з купованої тканини, з шовковим сарафаном частіше одягали шовковий фартух, але інколи ним доповнювали і святковий сарафан, зшитий з домотканої вовни. Святкові високі фартухи прикрашали широкими смугами вишивки, візерунчастого ткання, аплікацією, вони могли зшиватися з багатьох шовкових та вовняних стрічок, смуг кумача, мережива, оздоблювалися бахромою та гудзиками. Короткі фартухи, що одягали українки до спідниць, шилися з домотканого полотна, а до плахти та обгортки більш підходив вовняний фартух. У багатьох російських селах, де носили паньову, короткий фартух був старовинною формою одягу. Його шили з двох полотнищ домотканої тканини, призборювали угорі на поясі, до якого пришивали зав'язки. До святкового одягу такі фартухи прикрашали по центральному шву та подолу щільною геометричною вишивкою чорними вовняними нитками. Такий фартух гармонійно поєднувався з домотканими сорочками, прикрашеними у тому ж стилі, та з чорним полем паньови, вишитої яскравою вовною. У кінці XIX на початку XX ст. зі спідницею з фабричної тканини завжди носили короткі фартухи, шиті з купованого матеріалу.

Протягом свого існування фартухи мали багато місцевих назв, як то «завеска», «запаска», «запілка», «застілка», а на початку XX ст. поширився термін «фартух», який існує дотепер.

Музейна колекція фартухів була започаткована на зорі XX ст., займаючи хронологічні рамки з кінця XIX ст. до другої половини XX ст., включає в себе понад тридцять предметів. На даний момент на музейному обліку знаходяться 26 російських та 5 українських фартухів. Російські фартухи представлені обома типами, але більшість з них короткі. На їх фоні виділяються 3 високі фартухи з нагрудником та шнурками. Українські фартухи первісно існували тільки як короткі, що і відбилося на складі колекції. Завдяки значному кількісному розриву між російськими та українськими фартухами, а також завдяки неповноті колекції, вона не займає значного місця у етнографічній збірці ХІМ, оскільки нема можливості достатньо повно використовувати її у експозиційній та виставочній діяльності. Мінімальна кількість українських фартухів обумовлює проблеми пов'язані з розкриттям різноманітних тем. Залишається тільки бажати подальшого поповнення складу колекції, щоб використовувати її у більш повному обсязі.

ПАПЕРОВІ ГРОШІ УКРАЇНИ У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

А.В.Легейда, головний зберігач фондів Харківського історичного музею; Н.В.Звержховська, зав.відділом Харківського історичного музею

Зібрання грошових паперових знаків будь-якого історичного періоду дає можливість відтворити характер відповідної епохи часом у таких деталях, які майже невлітими і недоступні у передачі словами; до того ж у художньому відношенні вони являють собою зразки графічного мистецтва, бо містять чудові малюнки, орнаменти, символічні зображення, що відбивають індивідуальність не тільки художника, але й усього соціуму.

Саме такими є паперові гроші України 1917-1920 рр. - 24 грошові знаки: карбованці, гривні, шаги, випущені Центральною Радою, урядом гетьмана Скоропадського, Директорією.

Проголошена 20 листопада 1917 року універсалом Центральної Ради Українська Народна Республіка повинна була мати власну символіку, знаки суверенітету, грошову систему. Запровадження власної валюти зумовлював і справжній голод на гроші, що настав в Україні у 1917 році.

19 грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила тимчасовий закон про випуск державних кредитних білетів Української Народної Республіки «...у розмірі, строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу, під забезпечення тимчасового, до утворення золотого фонду всім майном Республіки...»

Перша емісія Української Народної Республіки була здійснена у карбованцях. Справжнім твором високої мистецької вартості з особливим, глибоконаціональним малюнком у стилі українського бароко є перша українська банкнота - державний кредитовий білет номіналом 100 карбованців, випущена в обіг 5 січня 1918 р. Автор ескізу - видатний український графік Георгій Нарбут. Цей паперовий знак вважається досить рідкісною пам'яткою, хоч надруковано їх було на 53 мільйони 250 тисяч карбованців. Усі білети однієї серії і номера АД 185, водяного знаку не мали. У музейній колекції зберігається лише одна така банкнота. Купюра щедро прикрашена рослинно-квітковим орнаментом; на ній вперше зображений тризуб (щоправда не класичний, а з хрестом), як символ української держави (герб України був затверджений лише через 54 дні, 1 березня 1918 р.) поряд зі старовинним гербом Києва; зазначення номіналу, свідчення, що один карбованець містить 17,424 долі чистого золота, інші написи зроблені неповторним нарбутівським шрифтом. Можливо, саме через орнамент ці гроші у народі одержали назву «горпинки» (так киянки називали вишиті фартушки).

Примірників другої емісії Центральної Ради - чеків Держбанку України, випущених номіналом 100, 200, 400, 500, 1000 карбованців, у музейній колекції немає.

Продовжуючи самостійну фінансову політику. Центральна Рада 1 березня 1918 року ухвалила закон, відповідно до якого за основну грошову одиницю було взято гривню, що містила 8,712 долі чистого золота і поділялася на 100 шагів. Дві гривні дорівнювали одному карбованцю. У

найкращій на той час друкарні Берліна Центральна Рада замовила гривні, та в обіг вони були введені тільки за гетьмана Скоропадського.

Знаки Державної Скарбниці, так звані «лопатки», що з'явилися в обігу у квітні 1918 р., представлені у колекції не рівноцінно: 25 карбованців – 1 примірником, 50 карбованців – 63. На лицьовому боці купюр художник Олександр Красовський зобразив селянку з серпом та снопом колосків та селянина, який спирається на лопату (звідси народна назва). Випускалися знаки Державної Скарбниці у Києві та Одесі. Коли навесні 1919 р. денікінці захопили Одесу, вони поряд з «денікінками» друкували і «лопатки» номіналом 50 карбованців для власних потреб. Це змусило український уряд оголосити знаки серії АО від № 210 і вище фальшивими. 26 саме таких купюр від № 211 до 235 нараховується у колекції.

Намагаючись полегшити розмінну кризу, яка виникла у зв'язку з відсутністю дрібних номіналів. Центральна Рада 18 квітня 1918 р. випустила в обіг паперові розмінні гроші вартістю 10, 20 (художник А. Середа), 30, 40 та 50 (художник Г. Нарбут) шагів. Вони майже цілковито повторювали малюнок поштових марок, які друкувалися ще з грудня 1917 р. київською друкарнею Кульженка: той же напис «Українська Народня Республіка», позначення номіналу, рослинно-квітковий орнамент, зображення класичного тризуба, завітчаної жіночої голівки, селянина у капелюсі, прикрашеному колоссям, але мали на звороті напис: «Ходить нарівні з дзвінкою монетою». Друкували шаги (у народі «метелики») у Києві аркушами по 100 штук з перфорацією, щоб легше відривати. Усього їх випущено на 16 мільйонів карбованців. По декілька примірників шагів усіх номіналів є у колекції.

Брак грошей змусив з 5 серпня 1918 р. використовувати як гроші 3,6-процентні облігації внутрішньої позики – білети Державної Скарбниці вартістю 50, 100, 200 і 1000 гривень. Автором ескізів був Г. Нарбут. Мистецьке оформлення їх небагате. В основі облігації – квадрат, зліва і справа від нього – по 4 купони на виплату відсотків (купони розгорталися ніби крила звідси народна назва облігацій: «аероплани»), традиційні написи в орнаментованій рамі, обплетеній гірляндюю, тризуб на фігурному щиті в оточенні булави, пірнач, двох бунчуків – старшинських клейнодів. Купони облігацій відгинали і теж використовували як платіжний засіб. І хоча випущено облігацій було на 1 мільярд гривень, у колекції є тільки один білет

Державної Скарбниці на 200 гривень з трьома купонами і два купони окремо: вартістю 1 гривня 80 шагів (від білету на 100 гривень) і 3 гривні 60 шагів (від білету на 200 гривень).

За два місяці до свого падіння, 18 жовтня 1918 р., уряд гетьмана Скоропадського випустив в обіг доставлені літаками з Німеччини кредитові білети вартістю 2 (художник В. Кричевський), 10, 100, 500 (художник Г. Нарбут) гривень майже на 12 мільйонів. Катастрофічна інфляція вимагала грошей більших номіналів і незабаром у обігу з'явилися купюри у 1000 і 2000 гривень (художник Іван Мозалевський). Грошові знаки усіх номіналів, що були випущені за гетьмана, представлені у музейній колекції 60 примірниками. Якщо у Франції, Німеччині паперові гроші України цього періоду вважали за зразок виконання державних паперів – то, мабуть, мали на увазі перш за все банкноти, автором яких був Георгій Нарбут. Найкращим його твором на цій царині, шедевром нової української графіки були 100 гривень 1918 р., де використане гільшоване тло чотирьох видів, неперевершені нарбутівські написи, зображення традиційного тризуба і розкішних вінків з квітів, плодів, овочів, колосків, символічних постатей жінки у національному вбранні із снопом пшениці та серпом у руці та чоловіка, який спирається на обвитий лавром молот. Це – своєрідний гімн Україні, її родючій землі, працьовитому народові.

Скрутне економічне і політичне становище, велика потреба у грошах, викликана воєнними діями проти радянської Росії, змусила уряд Директорії, утвореної 14 листопада 1918 р., використовувати запаси грошей, випущених у обіг Центральною Радою та урядом гетьмана, російські рублі, німецькі марки, австрійські крони, бони міст і окремих сіл України. Але у колекції зберігаються і 22 примірника грошових знаків, які друкувала власне Директорія: у Станіславі – розмінні знаки вартістю 5 гривень, складені з окремих елементів кліше, виготовлених раніше (у обігу з 5 лютого 1919 р.); у Кам'янці-Подільському – знаки Державної Скарбниці номіналом 10, 25, 100, 250, 1000 карбованців. Купюри у 100 (художник Г. Нарбут), 250 (художник Б. Романовський) і 1000 (художник Г. Золотов) карбованців введені у обіг у серпні 1919 р., а 10 і 25 карбованців (художник А. Приходько) – у жовтні 1919 р. Найкращим грошовим знаком цього періоду є 1000

карбованців, виконані Г. Золотовим у стилі українського бароко. На жаль, до колекції не потрапили пробні купюри номіналом 500 і 1000 гривень, що були підготовлені до друку у Відні у 1920 р. за ескізами Г. Нарбута.

Але незважаючи на деяку неповноту колекції, музейна збірка грошових паперових знаків 1917-1920 рр. має неабияке значення, бо містить справжні твори мистецтва світового рівня, символи художньої, духовної творчості українського народу, його політичної і економічної сили.

МАТЕРІАЛИ ВАСИЛЯ ЯКОВИЧА ЮР'ЄВА, ВЧЕНОГО-СЕЛЕКЦІОНЕРА У ЗБІРЦІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

*А.В.Панченко, ст.науковий співробітник Харківського
історичного музею*

Юр'єв Василь Якович - видатний український вчений, один з фундаторів вітчизняної селекції та насінництва, академік АН УРСР (1945 р.), заслужений діяч науки УРСР (1949 р.), двічі Герой Соціалістичної Праці (1949, 1954 рр.), лауреат Державної премії (1949 р.).

Народився Василь Якович Юр'єв 21 лютого 1879 р. у селі Іванівська Вірґа Нижньо-Ломівського повіту Пензенської губернії в сім'ї збіднілих дворян. Початкову освіту отримав у Нижньо-Ломівському міському чотирикласному училищі, яке скінчив у 1892 році. З 1893 року навчався у середньому Маріїнському земельному училищі, одночасно підробляючи чорноробом у земельних партіях або репетитором. По закінченні училища у 1899 році, поступив у Ново-Олександрійський інститут сільського господарства і лісництва Люблінської губернії (зараз Харківський державний аграрний університет ім.В.В.Докучаєва). Але восени 1901 року за участь у студентському страйку був виключений з інституту. Того ж року призваний до армії. Після звільнення у запас у 1903 році В.Я.Юр'єв повертається до інституту, який закінчує у 1905 році. Після закінчення інституту працює повітовим агрономом у Пензенській губернії.

Практичний досвід приводить Юр'єва до висновку про необхідність перебудови вітчизняного землеробства. Одночасно він розуміє обмеженість можливостей повітового агронома у справі розвитку сільського господарства. Тому, коли у "Південноросійській сільськогосподарській газеті" з'явилася об'ява, що для нової селекційної станції, яка відкрилася поблизу Харкова, "потрібні агрономи, які пройшли курс вищої школи і мають достатні практичні навички", В.Я.Юр'єв, не вагаючись, посилає заяву до Харківської селекційної станції з проханням прийняти його на роботу. Незабаром він одержує повідомлення, що його зараховано до штату. Юр'єв стає третім науковим співробітником станції. У грудні 1909 року він переїжджає до Харкова, і з цього часу все його життя пов'язане з Харківською селекційною станцією та селекційною наукою взагалі.

Селекційна наука в ті часи робила перші кроки. Питання методики, техніки селекційної роботи були не розроблені. В.Я. Юр'єв згадував:

"Доводилось експериментувати, винаходити, самим наштуктуруватися у процесі роботи на нові й нові питання, розв'язувати їх, помилятися, вчитися на цих помилках і приходити до несподіваних висновків. Так поступово створювалися методи селекційної роботи, відкривалися нові на зміну застарілим, створювалася селекційна наука". Перші підсумки цієї роботи були підведені на 1-шому Всеросійському з'їзді діячів по селекції сільськогосподарських наук і насінництва. В.Я. Юр'єв виступив на з'їзді з двома доповідями, у яких докладно виклав завдання і методи роботи селекційних станцій та зазначив, що всю їх наукову роботу треба підпорядковувати потребам практичного сільського господарства.

З метою вивчення методів селекції у 1912 році В.Я. Юр'єв виїжджає у відрядження до Швеції, Канади, США. Звідти, крім збагаченого досвіду, він привозить насіння та літературу з селекції, якої майже не було на той час у Росії.

З початком першої світової війни Д.Я. Юр'єв був мобілізований і пробув у діючій армії до грудня 1917 року. У 1918 році він знов стає до своєї роботи на Харківській селекційній станції.

У 20-30 рр. В.Я. Юр'єв наполегливо працює над виведенням нових сортів зернових культур. У ці роки йому вдається створити свої найкращі

сортів: озимої пшениці - Феррігінеум 1239, Мільтрум 120, Альбідум 676 (Юр'євка), Еритросперміум 917, ярої пшениці - Мільтрум 162, безоста Карлівська, Гордейформе 802, ячменю - Європеум 353/133, вівса - Харківський 596, кукурудзи - Харківська 23, Харківська біла зубовидна тощо.

Одночасно він розробляє такі питання селекції, як вихідний матеріал, добір родинних пар для схрещування, визначення найбільш раціональних методів випробування сортів на різних етапах селекційного процесу. Розроблені ним методи оцінки сортів на зимостійкість, посухостійкість, стійкість до полягання, хвороб, шкідників знайшли загальне визнання та широке застосування у роботі наукових і селекційних закладів усієї країни. А застосований вперше В.Я. Юр'євим у 1926 році метод посіву насіння озимої пшениці у спеціальні ящики для вивчення зимостійкості сортів увійшов у світову селекційну науку як метод Юр'єва.

Відзначаючи значний вклад Юр'єва В.Я. у селекційну науку, Вища атестаційна комісія у 1935 році присвоїла йому вчений ступінь доктора сільськогосподарських наук без захисту дисертації.

Поряд із науково-дослідною роботою, Юр'єв проводив велику педагогічну роботу. Починаючи з 1937 року, він був незмінним керівником кафедри селекції та насінництва Харківського сільськогосподарського інституту ім. В.В. Докучаєва. У 1940 році під редакцією В.Я. Юр'єва вийшов перший підручник "Загальна селекція і насінництво польових культур", який став основою для підготовки спеціалістів сільського господарства з цієї галузі.

Під час Великої Вітчизняної війни Харківська селекційна станція була евакуйована спочатку у м. Камишин Саратовської обл., потім у Челябінськ. В.Я. Юр'єв, який на той час займав посаду заступника директора з наукової частини, продовжує селекційно-насінницьку роботу, пристосовуючи її до умов і потреб Уралу. Після визволення Харкова Юр'єв В.Я. організує перевезення обладнання до рідного міста, дбає про відновлення наукової бази, розгортає селекційну роботу, намагаючись у найменш короткий час досягти довоєнного виробництва насіння і забезпечення ним господарств області.

У 1944 році В.Я. Юр'єв очолює Харківську селекційну станцію, а з 1946 року стає першим директором створеного на базі станції Українського інституту генетики і селекції АН УРСР (реорганізований у 1956 році в Український науково-дослідний інститут рослинництва, селекції і генетики).

Незважаючи на вік, вчений продовжує вести велику організаційну, науково-дослідну, педагогічну та громадсько-політичну роботу. Під його керівництвом для всебічної оцінки селекційного матеріалу створюються лабораторії фізіології, технології, біохімії, генетики, цитології, мікробіології, агрохімії тощо. За його участю сільськогосподарський інститут ім. В.В. Докучаєва по відділенню селекції та насінництва випустив близько 500 чоловік. Його перу належить понад 80 наукових праць. В.Я. Юр'єв особисто та у співавторстві із своїми співробітниками створив 21 високоврожайний сорт з семи основних зернових культур. За видатні заслуги у розвитку сільськогосподарської науки вчений був нагороджений 26 урядовими нагородами. Серед них - дві Зірки Героя Соціалістичної Праці, п'ять орденів Леніна, два ордени Трудового Червоного Прапора, орден "Знак Пошани" тощо. У 1960 році було прийняте рішення про спорудження бронзового бюста В.Я. Юр'єва на його батьківщині. Але вчений звернувся до уряду з проханням поставити бюст у Харкові, місті, з яким він зв'язував усе своє життя.

Помер В.Я. Юр'єв 8 лютого 1962 року.

За роки, що пройшли з того часу, збагатилася теорія селекції, з'явилися нові методи, змінилася техніка проведення робіт, але юр'євські принципи і до цього часу актуальні та мають значну цінність для теорії і практики селекційної роботи.

Вшановуючи пам'ять про вченого. Рада Міністрів УРСР доручила Українській академії сільськогосподарських наук протягом 1962-1964 рр. видати наукові твори В.Я. Юр'єва. Його ім'я було присвоєне Українському ордену Леніна науково-дослідному інституту рослинництва, селекції та генетики в Харкові, насінницькому радгоспу у Великобурлукському районі, а також одній з вулиць нашого міста. У 1965 році Академія наук УРСР для увічнення пам'яті академіка В.Я. Юр'єва встановила премію імені видатного вченого. Лауреатами цієї премії можуть бути вчені, які збагатили науку в

галузі генетики, створили нові методи акліматизації, селекції і гібридизації рослин і тварин, вивели нові високоврожайні сорти сільськогосподарських культур і високопродуктивних тварин.

Пам'ять про академіка В.Я.Юр'єва зберігає і Харківський історичний музей. Перші матеріали з цієї теми надійшли до фондів музею у жовтні ювілейного для інституту рослинництва, селекції і генетики 1959 році. Тоді разом з документами та фотокартками інших вчених були передані адрес В.Я.Юр'єву на честь 80-ти річчя від дня народження від колективу Полтавської сільськогосподарської дослідної станції (Д-10748) та три його фотокартки (ОФ-24654, ОФ-22565, ОФ-22612). Після смерті вченого, у травні 1962 року, до колекції музею надійшли його нагороди: дві Золоті медалі "Серп і молот" (ОМЗ-2821, ОМЗ-2822), п'ять орденів Леніна (ОМЗ-2817, ОМЗ-2818, ОМЗ-2819, ОМЗ-2820, ОМЗ-2820 "А"), два ордени Трудового Червоного Прапора (ОМЗ-2814, ОМЗ-2815), орден "Знак Пошани" (ОМЗ-2816), медаль "За трудову доблесть у роки Великої Вітчизняної війни" (ОМЗ-2812), дві Великі Золоті медалі Виставки досягнень сільського господарства (ОМЗ-2821, ОМЗ-2822), значок Лауреата Державної премії 2 ст. (ОМЗ-2813), значок Депутата Верховної Ради УРСР. Того ж року сином академіка К.В.Юр'євим до музею були передані особисті речі вченого, як то: піджак (вст. 8814), письмове приладдя (Р-382), настольна лампа (М-1650), окуляри (Р-381), авторучка (Р-380), олівниця (М-1650), два олівці (вст. 8814). З 1983 року у музеї зберігається книга "Василь Якович Юр'єв", яка була написана його учнями, вченими інституту рослинництва, селекції і генетики. У 1999 році цю колекцію доповнили дві ксерокопії: з авторського свідоцтва та супровідного листа до авторського свідоцтва В.Я. Юр'єва за виведений сорт ярого ячменю "Ювілейний".

Як бачимо, це досить велика та різноманітна колекція. Але не можна не відмітити, що серед цих матеріалів нема жодної, навіть друкарської, не кажучи вже про рукописну, наукової праці вченого, в той час як написано їх було понад 80. Нема жодного нагородного документа, який засвідчує його досягнення у галузі селекції. Відсутні в колекції і його біографічні матеріали. Отже, маємо шукати шляхи для заповнення цих білих плям, щоб мати якомога більш повну картину про життя цієї значної та яскравої людини.

ТВОРИ КИТАЙСЬКОГО УЖИТКОВО-ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА В МУЗЕЯХ УКРАЇНИ

В.П. Бурмака, проректор інституту сходознавства і міжнародних відносин «Харківський колегіум»

До 1935 р. найбільша колекція творів східного ужитково-прикладного мистецтва в Харкові зберігалася в кабінеті Сходу харківського художньо-історичного музею, а в подальшому - в фондах Харківського художнього музею. У воєнні роки вона, як і колекції інших українських музеїв, значно постраждала. На теперішній час в фондах цього музею зберігається 113 творів китайського ужитково-прикладного мистецтва. Це - культові мініатюрні скульптурні зображення, предмети світського побуту - курильниці, ароматниці, вази, пічки, виконані з бронзи, порцелянові статуетки (серед них є й дуже цінні, зроблені в XV ст.), посуд, вироби з ужиткового каменю, кам'яної маси (протопорцеляни), металу, декоровані перегородчастою емаллю. 1998 р. Магістральною митницею було передано 33 високохудожні флакони, створені в XVIII - XIX ст.ст. зі скла, кістки, каменю, металу.

Періодично Харківський художній музей проводить виставки китайського ужитково-прикладного мистецтва. Найбільш представницька з післявоєнних (2 тис. експонатів) відбулася в 1955 р. Більшість експонатів тоді музеєві надав уряд КНР. В 90-х рр. експонування китайського мистецтва поживалося. Виставки його творів відбулися в 1991, 1992 (2 виставки), 1997 і 1999 роках. На останній (в лютому-березні 1999 р.) було представлено 179 експонатів, більшою частиною яких були твори ужитково-прикладного мистецтва з колекції Харківського художнього музею.

Є такі твори і в Одеському музеї західного й східного мистецтва, і в Сумському художньому музеї. Але найбільше їх в Київському музеї мистецтв ім.Богдана і Варвари Ханенків. Там їх декілька сотень. Цінності з колекції Ханенків становлять хоча й меншу, але найкращу частину китайки музею. Перш за все, це три першокласних взірці танської поховальної пластики (дві жіночі фігурки й одна фігурка верблюда з теракоти). Є в музеї й розкішні

взірці храмової середньовічної скульптури. Серед них - велика «статуя Гуаньїнь» (XVI - XVII ст.). Крім того, бронзові ритуальні предмети, порцелянові вироби (вази, посуд тощо). Взагалі в музеї є чимало порцелянових статуеток, посуду, статуеток з бронзи, дерева, лака, витонченої роботи виробів із слонової кістки, каменю (ажурної роботи, наприклад, кулька в кулі, вирізані в одному камені, статуетка «Фея Безсмертя Магу»), предмети для столу вченого - вазочки для розчинення туші, вазочки для промивання пензликів, стопки для них же, табакерки тощо).

Звичайно, були різні джерела поповнення експозиції музею. Серед них - державна передача художніх цінностей з інших музеїв. Наприклад, в 60-х рр. із Ермітажу й Московського державного музею мистецтв народного Сходу київському музеєві було передано невелику кількість виробів із порцеляни й емалі. Були й державні закупки у приватних осіб. Найбільш значна із них - закупка творів китайського й японського мистецтва у вдови Андре Жаспара в 1959-1960 рр. Андре Жаспар - французький дипломат, який служив на Сході в 30-х рр.; після його смерті решту свого життя його дружина Тетяна Павлівна прожила в Києві, близько 400 творів живопису й ужитково-прикладного мистецтва вона продала київському музею й чимало йому подарувала. Інші випадки дарувань музею також були. Однак подаровані в тих випадках предмети великої художньої вартості не мали.

У цілому колекція творів китайського мистецтва в київському музеї мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенків є порівняно невеликою. Хоча колекцію китайського живопису можна назвати значною. А окремі експонати - вельми цінними. Принаймні, разом зібрання українських музеїв можуть дати тим, хто цікавиться, добре уявлення про мистецтво Китаю взагалі та його ужитково-прикладне мистецтво, зокрема. До труднощів в музейній роботі з предметами цього мистецтва, насамперед, слід віднести проблему їх вивчення. У першу чергу, вона пов'язана зі слабким фінансуванням музею, яке не дозволяє таке вивчення матеріально забезпечити. Можливо, у даному випадку слід було б зробити спробу залучення політичних і ділових представників КНР в Україні для розв'язання цієї проблеми.

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ РЕГІОНАЛЬНИХ МУЗЕЇВ ХАРКІВЩИНИ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ ст.

Н.С.Анопченко, науковий співробітник Харківського історичного музею

Історія формування музейної мережі - важлива проблема теорії та практики музейного будівництва.

Історія музейництва на Харківщині бере початок у XIX ст., коли у 1807 р. було відкрито кабінет рідкостей при університеті. Створенням Музею красних мистецтв та старожитностей у 1835 р. було засновано музейну мережу Харкова. Однак перші музейні заклади у регіоні з'явилися значно пізніше.

Велику роль у появі музеїв на території нашого краю відіграв XII Археологічний з'їзд. Харківщина, що вважалася неперспективною для науково-історичних досліджень, привернула до себе увагу великої кількості професіональних вчених. А обговорювання питання влаштування з'їзду у харківській пресі, наприкінці XIX ст., викликало велике зацікавлення до минулого Слобожанщини широких верств громадськості. З того часу наш край стає об'єктом пильного вивчення не тільки фахівців, а і широкого кола аматорів. Завдяки краєзнавчому рухові з'явилась більшість музеїв Харківщини.

При підготовці XII Археологічного з'їзду значно поживляються археологічні дослідження Харківської губернії. Саме з археологічної колекції було започатковано Вовчанський музей.

У 1900 р. випускник Вовчанської учительської семінарії, народний вчитель Верхньосалтівської школи Василь Олексійович Бабенко відкрив у с.Верхній Салтів городище та могильник зі слідами «хазарської культури». За роки дослідження Салтівського могильника був зібраний численний різноманітний археологічний матеріал. За дорученням Російського музею, В.О.Бабенко також провадив етнографічне вивчення Харківської губернії. Знайдені ним цікаві речі експонувалися на виставках XII та XIII Археологічних з'їздів. За ініціативою Василя Олексійовича, при підтримці

Вовчанського товариства освіти у 1911 р. було відкрито Вовчанський музей старовини, пізніше він був реорганізований в Окружний культурно-історичний музей. Розташовувався він у спеціально побудованому місцевим земством у 1912 р. триповерховому будинку в українському стилі загальною площею 1300 кв.м. У 20-ті роки музей складався з 8-ми відділів, загальна кількість експонатів сягала більш ніж 13 тис. В.О.Бабенко керував музеєм від часу заснування до 1930 р.

Увагу дослідників в археологічному відношенні також привернула до себе Ізюмщина. У 1891 р. на її території почав збирати археологічний матеріал священник сл. Райгородки В.Спесівцев, у 1899 р. проводив дослідження професор А.М.Покровський, а на початку ХХ ст. - В.О.Городцев, Ю.В. Готьє, О.С.Федоровський. Результатами цих досліджень стали численні публікації та велика кількість археологічних матеріалів.

Перші спроби заснування музею в Ізюмі були зроблені у 1914 р. Але тільки з призначенням на посаду завідувача Миколи Вікентійовича Сібільєва у січні 1920 р. музей починає своє життя. Завдяки його зусиллям музей стає краєзнавчим та культурно-освітнім центром.

Особиста ініціатива стала головною підставою для створення Красноградського музею у 1922 р. Засновником його був мешканець Краснограда, відомий художник Порфирій Денисович Мартинович. Він передав музею значну кількість своїх творів, а також етнографічний матеріал, ще зібрав за допомогою ентузіастів - старожилів. У довоєнні роки музей налічував 11 тис. експонатів з історії та природи краю, художні твори народних майстрів.

Внаслідок націоналізації приватних колекцій та конфіскації художньо-історичних цінностей було засновано Володимирський (Наталівський) музей. Організатором музею був видатний знавець російського стародавнього мистецтва М.М.Черногубов, який під час революції та громадянської війни врятував і зберіг надзвичайно дорогу колекцію мистецьких творів, що належала відомій родині підприємців, меценатів та колекціонерів Харитоненків. Музей було засновано у 1920 році. На той час він мав єдину на всю Україну і другу в Росії збірку старовинного, переважно новгородського та старогрецького іконописного мистецтва XIII - XIV ст. У 1926 р. музей

мав два відділи: панського побуту нової доби (буржуазної) та старовинного мистецтва. Серед експонатів музею були такі, як дерев'яна скульптура Коньонкова «Голова сліпої дівчини», картини Сурікова «Боярин», Нестерова «Тихі води», Прянішнікова «Порожняком». Відвідавши цей музей 20 травня 1923 р., голова РНК УСРР Х.Г.Раковський у книзі відгуків написав: «Иконы и другие памятники, собранные в Натальевской церкви, представляют громадную ценность. Со временем желающие писать историю развития искусства не только на Украине, но и в России должны посетить Натальевку. Прошу все советские органы оказывать содействие для лучшего сохранения художественных богатств Натальевки».

Одним з перших на початку ХХ ст. на території Харківської губернії був створений Богодухівський пересувний районний музей. Його головна функція полягала у просвітницько-виховній роботі серед широких верств селянства. Музей не мав стаціонарної постійнодіючої експозиції, а його фонди складалися переважно з копійних матеріалів.

Музейна мережа Харківщини, ще була започаткована у першій чверті ХХ ст., складалася з музеїв місцевого значення (окружні та районні) краєзнавчого і художньо-етнографічного профілю.

РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ В 1920-1930 РОКИ

К.Ю. Чадасва, кандидат історичних наук, доцент Харківського художньо-промислового інституту

Визначаючи завдання в галузі культурного будівництва, Радянська держава наголошувала на важливості розвитку культурно-освітньої роботи як необхідної умови формування свідомості населення. Керівництво дбало про розширення мережі культурно-освітніх закладів. Багато уваги приділялося створенню мережі музеїв. До 1940 р. в Україні працювало 140 музеїв - історико-краєзнавчих, мистецьких, меморіальних. У Києві було відкрито літературно-меморіальний музей Т.Шевченка, музей Панаса Мирного - у Полтаві, музеї М.Коцюбинського - у Вінниці та Чернігові,

музей В.Короленка - у Полтаві. У 1920 р. в Харкові було засновано музей Слобідської України на базі створеного ще у 1886 р. Миського художньо-промислового музею, який був одним з перших провінційних музеїв Російської імперії. У 1930 р. цей культосвітній заклад було перетворено в Український державний історичний музей імені Г.С.Сковороди.

В 1920-ті роки функції музеїв значно розширюються. Було поставлено завдання надати музеям характер науково-дослідних установ. На базі музеїв було відкрито аспірантуру, розгорнулися дослідження з різних галузей знань, наприклад, археології, історії, нумізматики, налагоджено видання наукових праць. Історичні музеї Києва, Одеси, Харкова, Дніпропетровська, Миколаєва перетворювалися в дійсно науково-дослідні заклади. Наприклад, наукові дослідження, що розгорнулися навколо розкопок Ольвії, експедиції по вивченню трипільської культури та пам'яток староукраїнської будівельної техніки проводилися переважно силами музеїв України. Миколаївський історико-археологічний музей у 1926-1927 рр. проводив розкопки в Ольвії, зібрав нумізматичні колекції, виявив поселення часів грецької колонізації поблизу Миколаєва та Херсона. Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г.Шевченка у Києві виконав значну роботу з палеології, досліджуючи стародруки, а також з біографії. Співробітники Чернігівського державного музею брали участь у підготовці матеріалів для територіальної наукової збірки Академії наук «Чернігів, Чернігівщина й північне Лівобережжя». Наукові працівники і аспіранти Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею досліджували та друкували праці з питань нумізматики та пам'яток трипільської культури на Поділлі.

У 1930-ті роки на Волині, що перебувала тоді у складі Польщі, одночасно з регулярними археологічними дослідженнями, було започатковано комплектування археологічної колекції музею Товариства приятелів науки у Луцьку. Після приходу на роботу в музей на посаду головного хранителя археолога та нумізмата Яна Фітцке розпочалося цілеспрямоване формування археологічної колекції. Протягом 1936 - 1939 рр. розкопки здійснювалися на значній території Волинського воєводства згідно з дослідженнями видатного українського історика і археолога В.Антоновича («Археологическая карта Волынской губернии» 1901 г.).

Ці приклади свідчать, що музеї здатні не лише зберігати пам'ятки старовини, а й науково опрацьовувати їх, робити тим самим значний внесок у загальний розвиток історичної науки. Основні напрямки їх науково-дослідної роботи у 20-30-ті роки ХХ ст. в Україні полягали у розвитку археології, історії (перш за все в краєзнавчому аспекті), деяких допоміжних та спеціальних історичних дисциплін.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ХАРКІВЩИНІ (20-30-ті рр. ХХ ст.)

*І.С.Панченко, аспірантка Харківської державної
академії культури*

За умов розбудови незалежної держави і національно-культурного відродження українського народу посилюється увага до історичного краєзнавства, зокрема, музейництва. Саме музейні зібрання несуть на собі відбиток давніх традицій, визначальних етапів вітчизняної історії та являють собою джерело національної гордості. Цікавим для дослідження є період 20-х - 30-х років ХХ сторіччя. Проблема розвитку музеїв у цей час достатньо вивчена, але в рамках СРСР або України в цілому. Історія ж музейної справи Харківщини показана в цих роботах лише фрагментарно, але заслуговує на більше.

Як відомо. Перший Всеукраїнський З'їзд Рад, який відбувся 11-12 грудня (за старим стилем) 1917 року, проголосив Україну республікою Рад та оголосив Харків її столицею. Окрім того, що, Харків до 1934 року існує як столиця, це ще великий промисловий та культурний центр, в історії якого найяскравіше відбилися всі характерні риси культурного життя держави зазначеного періоду. Зокрема, в цьому можна пересвідчитись, досліджуючи процеси розвитку музейної справи.

Серед джерел з досліджуваної проблеми акцент необхідно зробити, перш за все, на архівних матеріалах, що стосуються діяльності громадських та державних організацій, Харківського губернського комітету охорони

пам'яток мистецтва та старовини, Харківського Окрвиконкому, Губвиконкому та безпосередньо звіти деяких музеїв. На жаль, в цих джерелах не достає повноти та цілісності у висвітленні даного періоду через відсутність матеріалів, котрі в більшості своїй загинули в період другої світової війни.

До важливого виду джерел треба віднести періодичні видання - газети та журнали наукового і суспільно-політичного змісту, що видавались впродовж 1920-х - 1930-х років. Значну кількість публікацій про стан культурного життя країни зазначеного періоду, зокрема, музейної справи, можна зустріти на сторінках газет - «Харківський пролетар», «Вісті», «Червона зірка», «Комуніст» та інш. Деякі публікації присвячені окремим музеям та їх колекціям, або загальним питанням культурного життя, тобто статті та хронікальні повідомлення знаходяться в журналах українського видавництва, наприклад: «Червоний шлях», «Всесвіт», «Культура і побут», «Безвірник», «Бібліологічні Вісті», «Культробітник» та «Краєзнавство». Досить цікавим є журнал «Советский музей», який видавався протягом 30-х років та висвітлював актуальні теоретичні питання музейництва, що були поставлені на музейному з'їзді в Москві у 1930 році.

Однак, періодичні видання як джерело, мають свої недоліки. Перш за все, це відривність, розрізненість, несистематичність свідчень про окремі музеї.

Заслужують на увагу видання окремих музеїв, що почали з'являтися, зокрема, Бюлетені Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди які виходили впродовж 1925 - 1928 рр.; усього вийшло 5 номерів у трьох випусках (1925 - №1, 1926-27 - № 2-3, 1927-28 - № 4-5). У першому номері директор Р. С. Данківська докладно висвітлює історію створення музею, роблячи акцент на вагомий внесок у цю справу одного з засновників та першого директора музею М. Ф. Сумцова. Крім того наукові праці співробітників музею, які в більшості були також аспірантами науково-дослідної кафедри історії Української культури ім. Д. І. Баталія, присвячені відомому українському філософу Г.С. Сковороді та його спадщині.

Досить цікавим є збірник статей «Український музей», який містить наукові дослідження фахівців-музеєзнавців. Вони ще не несли на собі відбиток ідеології, а були присвячені суто професійним питанням.

Розробки з музейної політики та статті провідних вчених, зокрема Ф. І. Шміта, можна знайти на сторінках Бюлетеню художньої секції Народного комісаріату освіти.

Окремо слід відзначити як джерело епістолярну спадщину, наприклад, академіка Д. І. Яворницького, відомого знавця історії Запорозької Січі та людини, яка зробила вагомий внесок у розвиток музейної справи України. Завдяки введенню в науковий обіг архівної інформації, тобто публікації епістолярії у першому випуску, що містить листи вчених, провідних діячів у галузі музейної справи, наприклад, В.В. Дубровського, О. С. Федоровського, С. А. Таранушенка, Д.І. Яворницького, ми маємо можливість більш повно ознайомитись з атмосферою епохи. Листи відомого археолога та директора округового Вовчанського музею В. О. Бабенка, зокрема, є прикладом трагічної долі, що спіткала багатьох з провідних діячів, які працювали в умовах тоталітарного режиму.

Отже огляд джерел з історії музейництва на Харківщині першої третини ХХ ст. дає можливість зробити висновок, що вони досить різні й змістовні. Це - архівні матеріали, періодика, видання музеїв, фахові наукові збірки та епістолярії музейних працівників, що свідчить про достатність джерельної бази для розробки наукового дослідження із зазначеної теми.

**АРХЕОЛОГІЧНІ ТА КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ
СЛОБОЖАНЩИНИ**

**ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО-ІV КАТАКОМБНОГО
МОГИЛЬНИКА**

*В.С.Аксьонов, кандидат історичних наук,
зав. відділом Харківського історичного музею*

Верхньосалтівський ІV катакомбний могильник є складовою частиною відомого археологічного комплексу (городище, посад, три катакомби та один ґрунтовий могильник), з відкриття якого на початку ХХ ст. почалася історія вивчення салтівської археологічної культури – державної культури Хозарського каганату. Верхньосалтівський ІV могильник (ВСМ-ІV) був випадково відкритий експедицією Харківського історичного музею у 1989 р. У 1989, 1990 рр. могильник досліджувався археологічною експедицією ХІМ під керівництвом В.Г.Бородуліна. Було вскрито 17 катакомбних поховань. У 1996 р. на могильнику експедицією Харківського педагогічного університету ім.Г.С.Сковороди було досліджено ще 10 катакомбних поховань. З 1997 р. роботи на могильнику здійснюються археологічною експедицією ХІМ під керівництвом автора. За 1997-1999 рр. на могильнику було вскрито 23 катакомбних та 1 ґрунтове поховання. Таким чином, на могильнику розкопано 51 поховання салтівської археологічної культури.

Конструкція досліджень поховань є типовою для катакомбних могил салтівської культури. Вони складаються з вузького (0,4-0,75 м) дромосу, довжина якого коливається від 2,35 до 6,5 м, залежно від глибини знаходження поховальної камери. Поховальні камери містяться на глибині 1,45-4,3 м від сучасної поверхні. З дромосом поховальну камеру з'єднує аркоподібної форми вхід. Ширина входу в середньому складає 0,4-0,5 м, а висота – 0,4-0,75 м. Поховальні камери у більшості випадків мали у плані форму прямокутника з сильно закругленими кутами. У 43 випадках

поховальні камери своєю довгою віссю розташовані перпендикулярно до дромосу, а небіжчики в них знаходяться у простягнутому положенні на спині головою ліворуч від входу до камери. Лише у 7 випадках (кат.№2, 4, 9, 12, 14, 32, 45) довга вісь поховальної камери була продовженням дромосу. В цих катакомбах небіжчики лежали ногами до входу. У досліджених катакомбних могилах містилися по одному похованому (12), по два (23) та кілька (15) поховань.

У 40 з 50 досліджених катакомбних могилах виявлені сліди обряду знешкодження похованих людей. У дромосах цих могил вже з глибини 0,6-0,8 м від рівня сучасної поверхні простежувався вхід повторного проникнення до поховальної камери. На рівні виявлення він має в плані еліпсоподібну, краплеподібну або грушоподібну форму, а ширина його дещо перевищує найбільшу ширину непотурбованої частини дромоса. Заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери істотно відрізняється за кольором, складом та щільністю від заповнення непотурбованої початкової частини дромосу. В заповненні ходу повторного проникнення постійно зустрічаються фрагменти салтівського посуду, дрібні дерев'яні вуглики. На дні ходу повторного проникнення і 11 випадках (кат.4, 7, 18, 19, 24, 25, 28, 30, 33, 44, 49) знаходився кам'яний заклад, що потрапив сюди при здійсненні обряду знешкодження похованих людей. У кат.№18 кам'яний заклад після проведення обряду знешкодження похованих людей був повернутий на своє первісне місце. Ще в 3 могилах (кат.№36, 37, 43) на дні ходу повторного проникнення до поховальної камери були зафіксовані залишки відкинутих від входу до камери дерев'яних закладів. Обряд знешкодження похованих людей знайшов відображення в повній або частковій руйнації людських кістяків, що знаходилися у поховальній камері. Руйнація людських кістяків часто доповнювалася вилученням з поховальної камери окремих людських кісток, речей.

Як показали наші дослідження, частіше за все з поховальних камер вилучався глиняний посуд, котрий потім розбивався, а черепки кидалися у заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери. Таким чином, знищення посуду з жертвіною їжею символізувало остаточний перехід померлої людини у потойбічний світ. У 40 могилах, в яких були

виявлені сліди обряду знешкодження похованих людей, було знайдено 17 глиняних посудин (2 – у кат. №14). В інших салтівських могильниках (Дмитріївському, Маяцькому) глиняний посуд знаходився у кожній поховальній споруді.

З 10 катакомбних могил, в котрих не були зафіксовані сліди обряду знешкодження похованих людей, у 8 знаходилися останки дітей або підлітків. Такий стан речей свідчить, що мешканців Верхнього Салтова останньої чверті I тис.н.е. не лякали духи померлих дітей, чого не скажеш відносно духів дорослих людей. Майже всі поховання дорослих людей несли сліди немисного пошкодження. В 80% досліджених катакомб були зафіксовані прояви обряду знешкодження похованих людей, що, безумовно, є специфікою поховального обряду даного могильника.

– Не дивлячись на той факт, що майже в усі катакомбні поховання в давнину неодноразово проникали люди та вилучали з поховальних камер деякі речі, досліджені могили містили різноманітний поховальний інвентар. Поховальний інвентар представлений чисельними прикрасами (сережки, буси, каблучки, браслети), елементами одягу (гудзики, поясні пряжки та бляшки), різноманітними амулетами. Не рідкі речі, що виготовлені з золота або срібла, срібні арабські монети – диргеми. Чисельні в похованнях також предмети побутово-господарського призначення (ножі, тесла-мотижки), зброя (бойові сокири-чекани, саблі – кат.№1, 8), кінське спорядження (оковки луки сідла, стремена, вудила, прикраси зброї – кат.№22).

За поховальним інвентарем даний могильник може бути датований другою половиною IX – початком X ст.

ПРО ЕТНОКУЛЬТУРНУ ТА ХРОНОЛОГІЧНУ АТРИБУЦІЮ КУРГАННИХ МОГИЛЬНИКІВ ХАРКІВЩИНИ

В.І.Ревенко, зав.відділом Харківського історичного музею

За довідником з археології України (Харківська область) на Харківщині нараховується близько 8 тис. курганів. Вони представляють

найбільш масову категорію археологічних пам'яток. Наукова атрибуція археологічних пам'яток полягає, перш за все, у визначенні їх етнокультурної належності й датуванні на відміну від поселень, атрибуцію яких можливо провести за зібраною на їх поверхні керамікою, кургани потребують проведення спеціальних робіт – зносу земляного насипу і вскриття поховань. Ці роботи вимагають відповідних коштів та приводять до знищення пам'ятки, бо під час розкопок вона зникає назавжди. Можливо провести часткову атрибуцію кургану, якщо внаслідок глибокої оранки його поверхні із зруйнованого впускного поховання буде виораний предмет поховального інвентаря.

Відомий київський археолог Б.М.Мозолевський під час розвідок у 80-ті р. XX ст. на півдні України серед багатьох обстежених ним курганних могильників, використовуючи свою методику, візуально визначив скіфські кургани. Ця методика у певній мірі є хибною, хоча останнім часом у неї з'явилося багато наслідувачів. На наш погляд, не можна визначати етнокультурну належність курганів без їх розкопок, керуючись тільки топографією розташування пам'ятки, розмірами та формою насипу та іншими зовнішніми чинниками. Потрібно враховувати, що нам невідомі первісні розміри та форма насипу, а також змінення цих показників з часом під впливом природних та антропогенних чинників. Окрім того, досить багато скіфських поховань є впускними в кургани епохи енеоліту – бронзової доби.

Наукове дослідження курганів на Харківщині розпочинається на рубежі XIX-XX ст. У той час Е.М.Бранденбург, В.О.Городцов, Г.П.Данилевський, Е.М.Мельник, Є.П.Трефільєв розкопали в південно-східних та східних повітах Харківської губернії декілька десятків курганів. Вони містили в собі поховання, що датуються від епохи енеоліту до раннього середньовіччя. Хоча науково-методичний рівень цих розкопок був невисоким, всеж-таки вони привели В.О.Городцова до виділення трьох основних культур епохи енеоліту-бронзової доби: ямної, катакомбної, зрубної, а також дозволили задовольнити науковий інтерес істориків про культурну належність поховань під курганами на Слобожанщині. Другий етап досліджень курганів на Харківщині припадає на 20-50-ті рр. XX ст. Так у

20-30-ті рр. І.М.Луцкевич, С.А.Семенов-Зусер, О.С.Федоровський розкопали в м.Харкові, м.Люботині та Валківському районі близько 30 поховань у курганах скіфського часу. У 50-ті р. Б.А.Шрамко дослідив в околицях м.Харкова і Зміївському районі декілька курганів із скіфськими похованнями, а у Борівському районі він розкопав курган з похованням катакомбної культури та пізньокочівницьким похованням. У цей період підвищується інтерес археологів до скіфської культури та її пам'яток. Тому археологами цілеспрямовано досліджувалися кургани розташовані поряд із скіфськими городищами і селищами. На жаль, більшість з них, як з'ясувалося, були пограбовані, і тому матеріали цих досліджень не дали достатнього уявлення про особливості та характерні риси поховального обряду скіфських племен, що мешкали в басейні р.Сіверський Дінець. Усі досліджені у цей період скіфські кургани розташовані в північній та західній частинах Харківської області.

Тому на початок 70-х р. ХХ ст. у справі дослідження курганних пам'яток Харківщини склалася парадоксальна ситуація. Якщо північні, західні, південно-східні, східні райони були більш-менш досліджені, то на цьому фоні "білою плямою" виглядали південно-західні, південні, північно-східні, центральні райони області. В 70-х р. розпочинається третій, якісно новий, етап розкопок курганів, який тривав до початку 90-х р. Він пов'язаний з будівництвом на півдні обласні каналу "Дніпро-Донбас" та спорудженням у різних районах області водосховищ і зрошувальних систем. Розкопки курганів проводилася новобудовними експедиціями ХІМ та ХДУ під керівництвом С.І.Берестнева, В.Г.Бородуліна, Ю.В.Буйнова, А.В.Криганова, Б.А.Шрамка, з використанням сучасної методики. Під час цих експедицій, у найменш досліджених районах були розкопані сотні курганів з похованням епохи енеоліту, бронзової доби, ранньої залізної доби, епохи раннього середньовіччя. У 90-ті р. різко зменшилися обсяги робіт у курганній археології. В 1993-94 рр. В.С.Аксьонов розкопав у Шевченківському і Первомайському районах 3 кургана епохи енеоліту-бронзової доби. В 1998-99 рр. О.В.Бандуровський досліджував у Валківському і Харківському районах кургани скіфського часу.

Завдяки багаторічним дослідженням курганів на Харківщині, був накопичений значний матеріал, що дозволяє всебічно характеризувати археологічні культури, носії яких використовували курганний обряд поховання. Основними в курганах були переважно поховання енеоліту-бронзи, скіфські – як основними, так і впускними, сарматські, печенізькі та половецькі – тільки впускними у більш ранні кургани. Перші кургани з'являються на Харківщині в епоху раннього енеоліту, наприкінці IV тис. до н.е. Вони пов'язані з похованнями постмаріупольської культури. Найпізніші курганні поховання половецькі, датуються вони XII ст. н.е. Таким чином, курганні могильники зустрічаються на Харківщині на протязі більше 4 тис. років.

Наукова атрибуція курганів складний, але важливий аспект археологічних досліджень, необхідний для складення охоронних паспортів на кургани, написання наукових монографій та статей.

ПРО ДЕЯКІ ПАРАМЕТРИ ПОХОВАЛЬНИХ СПОРУД ПІСОЧИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Л.І.Бабенко, зав.сектором Харківського історичного музею

Навряд викличе заперечення той факт, що сучасні відомості про поховальні обряди стародавнього населення, навіть при наявності великої кількості досліджених на високому методичному рівні поховань та відповідних письмових, етнографічних чи інших джерел, залишаються завжди неповними. Хибність уявлень збільшується при вивченні курганних могильників, тому, що насипи могил, в результаті природного та господарського впливу, втратили первісний вигляд, самі ж могили, маючи виразну зовнішню ознаку, у більшості випадків виявилися пограбованими, що не тільки спотворило склад поховального інвентарю, а й час та позбавило відомостей про кількість похованих, їх статево-вікову належність, орієнтацію померлих тощо. Тому будь-які висновки, засновані на порівняльній

характеристиці окремих рис поховального обряду вже апіорі мають певний відсоток хибності. Подібна ситуація підкреслює значення такої ознаки як тип поховального спорудження, порівняно з іншими ознаками найменш спотвореними часом.

Аналіз поховальних споруд курганного могильника скіфського часу (кінець V-IV ст. до н.е.) біля с.Пісочин Харківської області (всього експедицією ХІМ під керівництвом В.Г.Бородуліна у 1978-80 рр. було досліджено 35 курганів) дає досить строкату картину. В курганах, як правило, знаходилося по одній могилі, тільки три кургани (к.6, 8, 18) мали, окрім основного, по одному впускному похованню. Зафіксовані одне поховання в катакомбі (к.28), два – на давньому горизонті (к.30, 36), два – в насипу (к.6, впускне, к.8/1), решта могил була введена в материк на різну глибину, мала прямокутну в плані, іноді близьку до квадратної (к.8/1, 22, 29) форму та була орієнтована у меридіанному, як виняток, у широтному (к.10, 16, 20) напрямках.

Конструкція поховальних споруд різноманітна. Поховання в простих ґрунтових ямах складали 50% загальної кількості могил, причому 85% з них були виявлені в курганах висотою до 1 м. Решта могил мала дерев'яні конструкції різних типів, що зафіксовані переважно у вигляді поглиблень на дні ям. Умовно їх можна поділити на чотири типи: I – ями з ровиком по периметру для кріплення дерев'яного облицювання стін; II – ями зі стовбовою конструкцією; III – ями з ровиком по периметру та стовбовою конструкцією; IV – дерев'яні зруби-гробниці.

Глибина поховальних споруд від рівня денної поверхні коливається в межах від 0,55 до 2,37 м, причому показники рівномірно розподіляються по всій довжині шкали, не утворюючи виразних груп. Подібне коливання показників глибин поховальних ям свідчить про відсутність ритуальних канонів щодо даного не тільки в абсолютному, а й в природно-побутовому вираженні (по коліна-по пояс-на повний зріст). Усі поховальні ями площею понад 8 м² мають глибину більше 1,5 м, однак зворотній зв'язок поміж цими двома параметрами відсутній - глибину понад 1,5 м мають вісім ям, площа котрих менша за 8 м². Особливо показовий у цьому відношенні курган 16 - при площі 3,6 м² поховання опущене на глибину 2,15 м.

Скоріш за все, глибина поховальних ям залежала від інших причин, для розуміння котрих необхідно звернутися до такого параметру, як об'єм поховального спорудження, який свідчить про кількість вилученої для поховання землі і, відповідно, про трудовитрати на копання могили. Розподіл об'ємів могил по шкалі дав декілька досить виразних груп, з котрих першу та найбільш багаточисленну (II поховань) складають ями з об'ємом від 2,7 до 3,9 м³. Враховуючи ефективність грабарських знарядь праці того часу, цілком можливо, що подібний об'єм викопаної землі був своєрідною середньою одноденною "нормою" (п) одного грабаря. Наступні групи мають, відповідно, такі показники: 2п - 4,9-6,7 м³; 3п - 7,5-8,5 м³, 4п - 10,8-11,4 м³; 5п - 13,8-15,7 м³; 6п - 17,8-18,7 м³; 8п - 23,2- 24,4 м³; 10п - 29,2 м³.

Звичайно, виділені групи достатньо умовні, при подібних розрахунках необхідно враховувати як особливості сезонного характеру робіт (мерзлий ґрунт взимку та більш м'який літом), так і фізичні можливості та виробничі навики окремого грабаря. З урахуванням цих характеристик поховальна яма окремої групи може переходити в сусідні по обидва боки групи.

Невідомо, чи було для спорудження могили відведено певний строк, або ж цей термін був необмеженим. Геродот при опису поховального обряду степових скіфів V ст. до н.е. сповіщає про 40-денну поховальну мандрівку на похоронах простих скіфів та риття могильної ями для царських до міри готовності. Однак, навіть ці, досить не виразні дані, навряд чи можна застосовувати до пам'яток сіверськодонецького регіону. Поховальні спорудження степових курганів і в V ст. до н.е., і, тим паче, в IV ст. до н.е. вирізняються і складністю інженерного виконання, і більшими трудовитратами (в особливості кургани знаті). У пісочинському ж могильнику навіть у насипах висотою 6-7 м поховальні спорудження значно скромніші за будовою та трудовитратами, хоча іншими параметрами (поховальний інвентар, висота насипу) не поступаються степовим курганам знаті. Подібну ситуацію можна пояснити обмеженими рамками часу, що відводився для копання поховальної ями. Для спорудження значної частини ям могильника (група п) знадобилася б праця одного грабаря на протязі одного дня. Можливо, у поховальному обряді населення сіверськодонецького регіону для спорудження ями відводився саме цей термін і для збільшення

об'єму земляних робіт використовувалася більша кількість грабарів (а не днів), число яких для ефективної роботи на певній площі було все ж обмеженим.

Подібні одноденні ритуальні обмеження досить розповсюджені у багатьох народів, в тому числі і у скіфів - одноденний об'їзд земель при обранні на царство. Скоріш за все, роботи починалися на сході сонця - зручному часу для орієнтування могили за частинами світу, продовжувалися день і закінчувалися надвечір, а сам день зі сходом та заходом сонця символізував життя небіжчика; з народженням та смертю.

Таким чином, часові параметри визначали глибину могили, інакше кажучи, глибина залежала від того, який об'єм землі на певній площі п грабарів викопують за один день. Однією ж з причин появи поховань на поверхні поховального ґрунту могла бути неможливість за яких-небудь обставин у відведений поховальним обрядом термін виконати необхідний обсяг земляних робіт.

Площа поховальних ям коливається від 2,4 до 13,9 м², причому, розміри могили не залежали від кількості похованих - зустрічаються парні поховання в могилах площею 2,5-5 м² (к.8/2, 12, 19, 21, 35) і одиночні площею 7,2 - 13,9 м² (к.6, 9, 29, 32). У той же час, майже в усіх курганах висотою більше 2 м площа ям перебільшувала 7 м, а в курганах висотою менше 2 м подібні показники коливаються в межах від 2,5 до 7 м. Отже, площа поховань є досить чітким показником соціальної структури суспільства.

Таким чином, аналіз ряду параметрів поховальних споруд дає змогу більш глибоко вивчити деякі риси поховального обряду сіверськодонецького населення у скіфський час.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛІДІВ УТИЛІЗАЦІЇ МИСЛИВСЬКОЇ ЗДОБИЧІ У ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ

*І.А.Сніжко, ст.науковий співробітник
Харківського історичного музею*

Поміж пізньопалеолітичних пам'яток виділяється група об'єктів, що зобов'язана своїм походженням безпосередньо мисливській діяльності давніх людей. Це місця забою тварин та розбирання здобичі. На них, звичайно, лишалися великі скупчення кісток, які із плином часу ущільнювалися та заносилися ґрунтом. Серед кісток трапляються знаряддя розбирання та елементи мисливської зброї. До наших днів ці об'єкти дійшли у вигляді так званих "кістковищ". Їх вивчення потребує використання особливих методів, що відрізняються від методів дослідження пам'яток інших типів.

Першим етапом вивчення кістковищ є суворі фіксація та опис всіх елементів культурного шару.

Дуже важливо розділити компоненти культурного шару на ті, що сформувалися внаслідок людської діяльності та ті, що виникли під впливом природних факторів. Кістковище не є прямим свідомством забою та розбирання. Численні процеси змінювали фауністичні рештки, іноді практично не впливаючи на крем'яний інвентар. Тому особливого значення набувають тафonomічні дослідження, які дозволяють відокремити та вивчити процеси, що відбувалися на пам'ятці після того, як її полишили люди. До розряду деструктивних факторів, що змінювали початкову картину, відносяться:

- 1) сліди відвідування кістковища тваринами, які гризли та топтали кістки;
- 2) внаслідок різночасності поховання окремих ділянок кістковища різним може бути і характер ушкоджень шару;
- 3) відмінності у збереженні окремих ділянок також пов'язані із наявністю схилів та стоків води, розташуванням покривної рослинності;

4) погодні умови у постопукаційний період могли впливати на видозмінення, руйнування та переміщення кісток;

5) на структуру поверхні кісток впливали перетворення хімічними процесами та відбитки коренів рослин, що іноді призводило до руйнування слідів розбирання.

Людська діяльність на кістковищі може бути реконструйована на основі вивчення набору знарядь (трассологічними методами), слідів використання цих знарядь на кістках, давніх зламів кісток, взаєморозташування складових культурного шару, композицій анатомічних зчленувань. Дуже важливими є етнографічні свідчення, що описують процеси забою тварин та їх розбирання в історичний час, а також дані експерименту.

На основі зіставлення етнографічних та експериментальних даних із матеріалами, які були одержані із кістковищ, встановлено, що загальна стратегія розбирання передбачає у більшості випадків дві основні стадії. Це первинне розбирання, яке у часі безпосередньо слідує за забоєм. Воно включає білування туші та розчленування її для подальшої обробки та транспортування. На наступному етапі (вторинне розбирання) відбувалося подальше розчленування частин туші, зрізування м'яса та добування кісткового мозку. Перша та друга стадії можуть співпадати або відрізнятися у часі і місці проведення.

Безпосереднім свідченням розбирання мисливської здоби є наявність кісток із слідами нарізок та зламів.

Для вичленення нарізок, зроблених рукою людини, із низки природних пошкоджень поверхні кісток можуть бути використані критерії, запропоновані С.А.Семеновим: « 1) Обумовлений характер нарізок, що демонструє затухання лінії надрізу внаслідок ослаблення напруження руки та тиску знаряддям; 2) Розташування їх головним чином у паралельні ряди на кістці, частіше у поперечному напрямку; 3) Нарізки зроблено тонким лезом неретушованої або малоретушованої крем'яної платівки».

Установлено, що певним етапам розбирання відповідають сліди різання, що маркирують операції зняття шкіри, членування туші, зрізування м'яса.

Під час розбирання відбувалося також ламання кісток з метою членування туші та добування кісткового мозку. При дослідженні кістковища важливо вичленити саме ті злами, котрі стали наслідком діяльності людини. Зроблений у давнину злам у часі міг бути здійснений від моменту загибелі тварини до початку процесу вивітрювання. Він досить легко діагностується по гладкій поверхні зламу, гострому його краю та нальоту патини. Однак, у цей відрізок часу кістки могли бути зламані і без участі людини (тваринами внаслідок падіння з висоти, ушкодженнями культурного шару хижакими тощо). Тому під час пошуку слідів власне людської діяльності треба враховувати результати тафономічних спостережень.

Під час білування кістки ламались в основному при розбиранні дрібних тварин. Для великих, ймовірно, більш характерним було використання своєрідної системи важелів - виворачування кісток у суглобах та перерізування зв'язок. На другому етапі розбирання кістки ламались під час більш детальної сегментації частин туші, для зручності зрізування м'яса. І, головним чином, під час добування кісткового мозку.

У процесі обробки туш деякі їх частини лишалися нерозібраними. Про це свідчать знахідки у кістковищах анатомічно зв'язаних груп кісток. На основі їх вивчення можна зробити деякі висновки про характер та способи розбирання. Але не завжди анатомічні зчленування, що спостерігаються археологічно, відповідають групам розбирання, які дійсно були полишені людьми. Розпорошення кісток часто відбувалося без участі людини. Для забезпечення контролю над археологічними реконструкціями необхідно враховувати тафономічні свідчення.

Характер та послідовність операцій з розбирання можуть бути не однаковими як на різних пам'ятках, так і в межах однієї, у залежності від комплексу певних факторів. До них можна віднести: топографічні умови розташування місця забою; пору року; кількість полювань; розмір мисливської групи; склад стада; кількість забитих тварин; кондиції тварин; стратегія використання здоби: споживання у свіжому вигляді, заготівля м'яса про запас (сушіння, в'яління, пеммікан), використання нехарчового матеріалу (шкіра, кістки).

Однією із необхідних умов реконструкції є наявність моделі розбирання. Для її побудови застосовуються дані експерименту, ще копіює розбирання, та етнографічних аналогів.

Таким чином, вивчення кісткових потребує відокремлення слідів людської діяльності і постокупаційних процесів. Від того, наскільки повно вони будуть досліджені, залежить успішність реконструкції процесів, що відбувалися на пам'ятках даного типу.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКО-КИЇВСЬКОГО КОЛА У ЛІСОСТЕПНОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ ТА БАСЕЙНІ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

*К.І.Бакуменко, науковий співробітник
Харківського історичного музею*

Старожитності пізньозарубинецької культури та київської культури (І-ІV ст.) на території лісостепоного Лівобережжя та Подонців'я почали вивчатися ще на початку 60-х років ХХ ст. Завдяки плідним польовим розшукам за останні роки вдалося, а загальних рисах, окреслити питання їх культурогенезу, хронології, територіального поширення. Наведемо огляд результатів вивчення старожитностей пізньозарубинецько-київського кола в лісостеповій смузі межирічч Сейму, Псла, Ворскли та Сіверського Дінця. У політико-адміністративному відношенні зазначені території охоплюють північно-східні області України (Сумську, Полтавську, Харківську) та Курську і Белгородську області Росії.

На російській частині, в результаті кропітких розвідок, проведено майже суцільне обстеження території. У верхів'ях Сейму стаціонарні розкопки проводились А.Є.Аліховою на поселенні Авдієво, Е.О.Симоновичем на поселеннях Комарівка-2, Вороб'ївка-2, Букреївка-2, Тазове, Каменево-2, А.А.Узяновим на поселенні Жорновець. У Попселлі Є.О.Горюнов та М.В.Горюнова вивчали поселення Шмирьове-2, Картамишево-І та

Картамишево-2, Бобрава-3, Гочево-7, Богданівка, Грем'ячка, Піщане, Р.В.Терпиловський та Н.А.Тихомиров досліджували поселення Гочево-1 та Гочево-2, О.О.Щеглова досліджувала поселення Гочево-4. У верхній течії Сіверського Дінця та його притоків значні за обсягом дослідження проводились А.М.Обломським на поселеннях Шишино-1, Ципляєво-2, Головино-І, поселенні та ґрунтовому могильнику Шишино-5, А.Н.Сорокін та А.М.Смирнов виявили об'єкти пізньозарубинецької та київської культур на багат шаровому поселенні Шосейне. У верхній течії Осколу А.М.Обломський проводив розкопки поселень Колосково-4, Приоскільське-І, поселення та могильника Приоскільське-2, А.В.Кропоткін розкопував поселення Дачне-2.

У Східній Україні, на жаль, роботи по вивченню старожитностей пізньозарубинецько-київського кола не мали такого обсягу та інтенсивності як на Курщині чи Белгородчині. Найбільш результативним було вивчення пізньозарубинецької та київської культур на Сумщині. Пізньозарубинецький культурний горизонт тут репрезентовано поселеннями Березівка-2, Солдатське, київський горизонт селищами Рябівка-І, Пожня-І, Боромля-2, Беседівка. Їх вивчення проводились С.Р.Махно, Р.Р.Терпиловським, А.М.Обломським, Г.М.Некрасовою. На Полтавщині кількість пам'яток пізньозарубинецько-київського кола вивчених дослідниками дуже незначна. Е.О.Горюновим проводились розкопки пізньозарубинецького поселення на р.Грунь та київського селища Сенча на р.Сулі. Поселення пізньозарубинецького та київського часу нещодавно зафіксовані у межах Більського городища.

Археологічне вивчення старожитностей пізньозарубинецько-київського кола на Харківщині було започатковане ще у 50-х роках ХХ ст. розкопками В.Г.Митрофановою поселень Новодонівка-1 та Новодонівка-2. Наприкінці 70-х років Р.В.Буйнов та Є.М.Петренко досліджували поселення Рідний Край-3. Невеликі за обсягом роботи проводились Ю.В.Буйновим на поселенні Суха Гомольша (урочище Гомільшанські дачі). Окремі об'єкти пізньозарубинецького та київського часу відкриті О.Г.Дяченко на багат шаровому поселенні Занки. Протягом останніх років М.В.Любічевим вивчалися поселення Раківка на Сіверському Дінці та багат шарове поселення Колісники на р.Мжі.

На Дніпропетровщині пам'ятки пізньозарубинецько-київського кола зустрічаються спорадично, вони досліджувалися Д.Я.Телегінім та С.О.Біляєвою у 70-х роках.

Таким чином, підсумовуючи стан досліджень старожитностей пізньозарубинецького та київського часу у лісостеповому Лівобережжі та басейні Сіверського Дінця, слід зазначити нерівномірність цих досліджень. Якщо у північних районах регіону (Курщина, Сумщина, Белгородчина) були проведені великі за обсягом стаціонарні розкопки, то у південних районах регіону (Полтавщина, Харківщина, Дніпропетровщина) такі дослідження провадилися несистематично та у недостатньому обсязі. Тому зараз особливо гостро стоїть питання про з'ясування південного та південно-східного кордонів поширення пізньозарубинецьких і київських пам'яток у сусідніх із степом областях. Розширення досліджень на цих пам'ятках дозволить у майбутньому відповісти на ряд складних питань, пов'язаних з історією наших пращурів - давніх слов'ян та заповнити лакуни у музейних фондах, де матеріали цього часу майже нерепрезентовані. На жаль, пам'ятки археології поступово руйнуються під час сільгоспробіт та приватного будівництва і у найближчий час можливість дослідити ці пам'ятки може бути остаточно втрачена.

МІСЦЯ ХАРКІВЩИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПОХОДОМ КНЯЗЯ ІГОРЯ СІВЕРСЬКОГО ПРОТИ ПОЛОВЦІВ У 1185 р.

*Д.В.Бадасєв, провідний науковий співробітник
1-го науково-експозиційного відділу*

Визначення місць подій походу дружин Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича – історичної основи “Слова о полку Ігореве” – відбувалося на основі значної джерельної бази. До неї належить, у першу чергу, давноруське літописання: Іпатівський літопис-зведення, до якого увійшов Чернігівський літопис часів князювання Ігоря Святославича та Лаврентівський літопис, похідний від ворожої до князя Ігоря переславської

літописної традиції. У співставленні літописних розповідей з текстом “Слова”, іншими давноруськими та більш пізніми – такими, як “Книга Большому чертежу” XVII ст. – джерелами, даними археології, військової історії, географії, філології, біології та астрономії тощо, з безпосереднім знайомством зі згаданими місцями подій 1185 р. вдалося відтворити маршрут та хронологію походу. У різні часи фахівці з різних галузей історичної науки та краєзнавства створили різні версії щодо того, де ці події розгорталися. Серед їх авторів слід згадати визначного ізюмського краєзнавця та археолога довоєнного часу М.В.Сібільова, гіпотеза якого була розвинена професором К.В.Кудрявцевим, а також генерал-лейтенанта В.Г.Федорова, академіка Б.О.Рибакова та харківських краєзнавців 1980-х років, проф.М.Ф.Гетманца та А.Воронова. Серед інших вирізняються досконалістю версії академіка Б.О.Рибакова та професора М.Ф.Гетманца (остання з них багато у чому наслідує традицію Сібільова).

Звернімося до географічної локалізації подій у їх хронологічній послідовності.

1 травня 1185 р. дружина князя Ігоря, за свідченням літопису, перетнула річку Донець; переправа супроводжувалася сонячним затемненням, тоді ж, за свідченням “Слова” князь Ігор звернувся до війська з надихаючою промовою, розкривши свої задуми “испити шеломоть Дону”. М.В.Сібільов вважав, що військо князя Ігоря рухалося Муравським шляхом у напрямі “Суми-Валки-Таранівка”, а потім повернуло Вишкінським шляхом на схід до Сіверського Дінця та форсувало його неподалік від сучасних селищ Нижній Вишки Зміївського району та Андріївка Балаклійського району. Однак академік Б.О.Рибаков довів, що “Дінцем” була р.Уди, яка у давнину вважалася верхньою течією Сіверського Дінця, вона ж дала назву літописному м.Донець, на північ від якого, імовірно, поблизу Золочева – відбувалася переправа.

Подальший шлях давноруського війська проходив ізюмським шляхом поміж Сіверським Дінцем та Осколом на південь 6 та 7 травня дружина князя Ігоря спочивала, розбившись табором та очікуючи на зустріч з військом брата Ігоря – князя Курського та Турбачевського (Трубецького) Всеволода, відомого як “Буй-Тур”. Місце табору та зустрічі союзних дружин

було головним збірним пунктом давньоруського війська. Знаходилося воно, за версією академіка Б.О.Рибакова, поблизу сучасного Куп'янська, де Ізюмський шлях найближче підходив до Осколу та був прикритий з півдня лісовим масивом.

Увечері 9 травня об'єднане військо переправилося через Донець та вступило у половецький степ розпочавши, тим самим, бойові дії. Протягом цього дня дружини спочивали та готувалися до бою, а князь Ігор вислуховував розвідників, які повернулися зі степу, та провадив військову раду. Місце цієї переправи не викликає суперечок – це Донецький брід (або Ізюмська переправа) на місці сучасного м.Ізюма, добре відома мандрівникам протягом століть.

Знаходилася вона поблизу р.Сальниці, лівого (північного) притоку Сіверського Дінця. Визначення цієї річки викликає певні розбіжності. М.В.Сібільов вважав, що Сальниця – це р.Сухий Ізюмець, а табір кн.Ігоря був розташований не на Дінці, а вище Ізюмця, прикритий з півдня водороздільною грядою.

Місце битви сіверських дружин з половцями здебільшого відносять до північної Донеччини – околиць Слов'янська або верхів'їв р.Самари. Однак є дві гіпотези, визначаючи його на півдні Харківщини. За професором В.Г.Федоровим, битва відбувалася у межиріччі рік Орелі та Орільки, поблизу сучасного селища Орілька Лозівського району; Анатолій Вороний вважає місцем бою береги р.Вереки – літописного Сюурлія та Каяли “Слова о полку Ігоревім” – поблизу села Грушуваха Барвінківського району. Проте обидві ці версії широкого поширення та визнання не здобули.

Відомий і кінцевий пункт експедиції князя Ігоря до половецьких степів – м.Донець, куди Ігор прибув на початку липня 1185 р., утікаючи з половецького полону. Завдяки цим подіям м.Донець було вперше згадане у літописі. Це Донецьке городище, розташоване на території Жовтневого району Харкова на березі р.Уди поблизу станції Карачівка та селища Покотилівка.

Таким чином, можна вважати, що міста Харків та Ізюм безпосередньо пов'язані з подіями походу князя Ігоря 1185 р., міста Золочів та Куп'янськ, точніше, їхні околиці – з великою ступінню імовірності; село Грушуваха та селище Орілька пов'язані з подіями походу гіпотетично.

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС МОГИЛЬНИКІВ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЕЛЕМЕНТ РИТУАЛЬНИХ КУЛЬТІВ

М.Г.Брехач, науковий співробітник Харківського історичного музею

Кераміка є одним з найбільш масових матеріалів, що зустрічаються на могильниках. Це свідчить про її безсумнівне значення в поховальному культі. Дослідження функціонального призначення посудин з поховань дає нам можливість часткової реконструкції уявлень про потойбічний світ етноса, який залишив пам'ятник. Добрий стан збереження кераміки, використаної як поховальний інвентар, дає можливість найповніше дослідити форми, пропорцію, орнаментацию, технологію виготовлення посудин, та інші фактори, які несуть в собі закодовану інформацію, що відображає специфічність археологічної культури, її місцеві особливості, зовнішні зв'язки, тенденції розвитку.

Джерелознавчою базою роботи послужила керамічна колекція з 493-х посудин, що походять з трьох пам'ятників Салтівської культури: могильника біля с.Сухо Гомольша Готвальдівського району Харківської області та могильників біля с.Червона Гірка Балакліївського району Харківської області, де середньовічна археологічна експедиція Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна під керівництвом професора В.К.Міхеева провадила розкопки відповідно у 1969, 1973 – 1982, 1984 – 1992, 1993 – 1997 роках.

Для могильника Сухо Гомольша характерний один обряд – трупопалення, на могильнику Червона Гусарівка розташовані групи поховань, що містять різнообрядові (інгумація та кремація) поховання, Червоногусарівський могильник представлений лише ямними трупоположеннями.

Призначення посудин у пам'ятниках з різними елементами поховального обряду було неідентичним. Під час обряду трупопалення до глиняних посудин вміщувалися залишки кремації та використовували посудини як урни. Іноді туди ж вміщувався спалений інвентар. Під час

трупопокладення посудини заповнювалися ритуальною їжею та напоями. Саме тому частіше використовувався столовий або невеликих розмірів посуд.

В якості поховального інвентаря поховань з труположеннями використовувалися посудини місцевого виробництва та кримський імпорт. У групі салтівської кераміки виділено дві підгрупи: гончарного виробництва та ліпнина.

Гончарний посуд – це кухлі, глечики, у невеликій кількості кубушки та два кухлі-братини. Ліпнина представлена глечиками різної форми та одним мініатюрним глечиком – наслідуванням ойнохоє. Кримський імпорт представлений ойнохоєвидними посудинами, зовнішній вигляд та пропорції яких дозволяє віднести їх до ойнохоїв баклинського типу; ойнохоєвидними посудинами менших розмірів; червоноглиняними одноручними глечиками з яйцевидними тулубом, що плавно переходить у воронковиглядне горло; та чашами з шаровидним корпусом та ручкою стрічковидного типу.

Для інгумаційних поховань на досліджуваних пам'ятниках характерне труположення у витягнутому положенні на спині. Посуд, як правило, ставили у головах справа, зліва між черепом і торцем. Рідко поруч з плечем, тазом чи в ногах. Що цікаво, двічі посудину було поставлено догори ногами.

Вважається, що в основі інгумаційних поховань полягало цілком матеріалістичне ставлення до мерця [Плетньова, 1967.С.102]. Але необхідно відзначити, що творці ямних поховань на відміну від творців катакомб не асоціювали потойбічне життя з місцем поховання тіла. Катакомбні поховання забезпечували мерця усім необхідним для продовження загробного життя. Тоді як ямні забезпечували лише речами, їжею та іноді конем, тобто, речами, необхідними в дорозі.

Усі кремаційні поховання за способом поховання залишків поділяються на урнові та ямні. До ямних кремаційних поховань іноді ставили одну, рідко дві посудини. Як правило, це глечики або кухлі. В одному випадку в глечикі перебували речі похованої жінки.

Для урн використовувався звичайний побутовий посуд: крупні кухонні ліпні горшки з витягнутим або округлим тулубом: гончарні горшки, прикрашені лінійним або хвиловим орнаментом. Рідше лощені столові

горшки з двома ручками та піфоси. В деяких випадках для поховань служили кримські ранньосередньовічні амфори з попередньо відбитим горлом.

Два основних положення посудин-урн: дном догори або дном донизу, тобто залишки кремації або ж висипалися з урни, або акуратно укладали до урни й накривали зверху. Поховальний інвентар, як правило, перебував усередині урни чи під нею.

Кількість фрагментів, знайдених в урнах, свідчить про досить ретельний підбір залишків кремації для поховання [Міхеєв, 1986.С.159]. тобто ми можемо говорити вже про більш ідеалістичне ставлення до смерті, яке передбачало перехід до потойбічного світу духів шляхом позбавлення від матеріального тіла. Поховання в такому випадку могло бути певною стадією ряду послідовно виконуваних операцій, а не забезпеченням мерця останнім притулком. А супроводження покійного речами та зброєю може пояснюватися особливостями його характеру.

ІСТОРІЯ ТА ЕТНОГРАФІЯ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ЮЖНЫЙ КРАЙ» (1880-1881 рр.)

О.Г.Бугайченко, зав.відділом Харківського історичного музею

Значення преси у житті суспільства полягає у тому, що вона є засобом пізнання дійсності, комунікативним інструментом, а також засобом впливу на формування громадської думки, соціальну свідомість та поведінку людей. Тому періодичні видання, що відображають і фіксують історичний період з його найхарактернішими ознаками, суспільними, соціально-економічними особливостями, являють собою одне з найважливіших першоджерел історичної науки.

Газета «Южный край» видавалась у Харкові з 1880 до 1918 року щоденно, спочатку на 4-х, а потім – на 6-8-і сторінках ранковим і вечірнім випусками. Це було одне з найбільших і найвпливовіших провінційних видань Російської імперії, «Южный край» входив у п'ятірку найбільш

поширених провінційних газет, що у 90-х роках XIX ст. мали тираж від 2-х до 5-и тисяч, а після 1905 р. - від 12-и до 40-а тисяч екземплярів.

У 1880-1881 рр. видавцем газети був О.О.Юзефович, а редактором - професор Харківського університету О.М.Стоянов. Вони залучили до співробітництва у газеті кращі інтелектуальні сили Харкова, об'єднавши їх навколо ідеї місцевого патріотизму, тобто піднесення краю у духовному та економічному відношенні. «Южный край» мав власних кореспондентів і в багатьох містах Російської держави та за кордоном. Це була приватна газета, тому, не маючи дотацій від держави, вона близько 30-и відсотків своєї площі віддавала під об'яви. Решту видання складали аналітичні статті з найважливіших питань політичного, економічного та суспільного життя, інформації про дії уряду, місцеві новини, новини культурного життя, огляди столичної преси, літературні твори, відомості про події за кордоном, отримані від власних кореспондентів та від інформаційних агенств.

Важливе місце на сторінках «Южного края» посіла українська тема. У перший рік видання газети було надруковано 12 статей з історії України і, зокрема, Слобожанщини, та 4 статті з української етнографії. Так, серія публікацій під назвою «Очерки народной жизни на юге России», що підписані літерою П., /№40, 10/22/ лютого 1881р.; №88, 1/13/ квітня 1881р.; №90, 3/15/ квітня 1881р.; №112, 30 квітня /12 травня/ 1881р. / висвітлює питання заселення Малоросії, Слобожанщини, південних губерній Російської імперії, подає порівняльні характеристики основних етнічних груп - малоросів та великоросів, що живуть на цих землях. Досить детально автор зупинився на історії козаччини, описі улаштування Запорозької Січі, причинах ліквідації козацьких вольностей.

З перших номерів газета займалася популяризацією історичного краєзнавства. Кілька статей професора Харківського університету Ю.Морозова під загальною назвою «Письма о Южном крае России» / №25, 25 грудня /6 січня/ 1880-81р.; №13, 14/26/ січня 1881р.; №43, 13/25/ лютого - 1881р./ присвячені історії тієї частини південного краю Росії, що складала Харківську губернію. Особливу увагу автор приділив слідам прадавніх людей на території краю, зробив невеличкий огляд археологічних знахідок періоду кам'яної та бронзової доби. Ю.Морозов розповідає про різні народи, що,

починаючи від скіфських часів, пройшли по території Харківщини, лишаючи пам'ять про себе у географічних назвах.

Барон М.Корф /»Из истории южно-русского края», №316, 26 листопада /8 грудня/ 1881р./ підкреслив велике значення краєзнавства для патріотичного виховання молоді: «...история отдельных русских областей ... должна бы войти в состав родиноведения, как обязательного учебного предмета в каждой начальной школе...». Тим самим було проголошено програму газети «Южный край» щодо необхідності популяризації місцевої історії. На її сторінках пропагуються ідеї збирання місцевих старожитностей, написання краєзнавчих та історико-етнографічних досліджень. Історія Харкова знайшла своє відображення на сторінках газети у вигляді споминів старожила /№269, 10/22/ жовтня 1881р.; №276, 17/29/ жовтня 1881р./ В.Пашков згадує найхарактерніші риси міського життя 30-40-х років XIX ст., описує особливості різних міських станів.

З першого номеру «Южного края» активне співробітництво у газеті розпочав видатний український вчений - фольклорист, етнограф, мистецтвознавець, літературознавець, громадський діяч М.Ф.Сумцов. На початку 1881р. він опублікував невеличку статтю з аналізом положення міських жителів Малоросії у середині XVIII ст., акцентуючи увагу на утисках, які терпіли малоросійські міста від великоросійських чиновників та військових /№21, 22 січня/ 3 лютого/ 1881р./ Але більш змістовними і яскравими були дві його статті /№24, 24 грудня 1880 /5 січня 1881р./; №347 29 грудня 1881р. /10 січня 1882р./, присвячені опису українських традицій і обрядів, пов'язаних із святкуванням Різдва Христового, Хрещення та Нового року. Автор аналізує релігійний, художній та естетичний зміст колядок, щедрівок, наводить уривки деяких з них. Між М.Сумцовим та В.Александровим навіть виникло щось на зразок полеміки з приводу визначення часу колядування - напередодні або у день Різдва Христового - /№37, 7/19/ лютого 1881р./

Отже, незважаючи на те, що 1876 року Олександр II підписав відомий «Емський акт», спрямований проти української культури, у 1880-1881 рр. газета «Южный край», керована ідеєю місцевого патріотизму, відстоювала

на своїх сторінках необхідність вивчення місцевої історії, тобто історії України, пропагувала зацікавлення українською духовною культурою.

СЕМЕН КЛИМОВСЬКИЙ - «КОЗАК-СТИХОТВОРЕЦЬ»

К.Г.Борисенко, аспірантка Харківського педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди

Творчість слобожанського козака Семена Климовського, який жив в к. XVII-XVIII ст., здавна привертала увагу дослідників. Найдавніша згадка про нього знаходиться в «Опыте исторического словаря о русских писателях» М.І.Новикова /СПб, 1772/, де зазначається: «Климовский Семен, малороссийский казак, сочинил книгу о правде и великодушии благодетелей стихами, 1724 года; сия книга рукописною хранится в Императорской библиотеке». Наступні згадки про С.Климовського знаходяться в «Деяниях Петра Великого» Голікова /1789/, в складеному Карамзіним «Пантеоне российских авторов» /1801 р./, «Словаре русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России» митрополита Євгенія /Болховитинова/ /1845 р./. У XX ст. вивченням творчості С.Климовського займалися Перетц В.Н. «Очерк старинной малорусской поэзии» /1903 р./, Срезневський В.С. «Климовский-Климов», «козак-стихотворец» і два его сочинения /1905 р./, Слюсарський А. Г. «Слобідська Україна. Історичний нарис XVII-XVIII ст. /1950 р./, Наливайко Д. «Козацька християнська республіка» /1992 р./.

Пісня С.Климовського «Їхав козак за Дунай» вперше повністю /але без імені автора/ була надрукована у 1806 р. у «Песеннике» Прача і пізніше неодноразово перевидавалася. Цей твір тривалий час користувався популярністю не лише на Україні, а й далеко за її межами, знайшов відгомін у німецькій класичній музиці. У 1815 р. відомий композитор-романтик Вебер створив дев'ять варіацій на мелодію цієї пісні. Видатний композитор Бетховен спершу написав на її тему «Десять варіацій для фортепіано», а потім дав її обробку для голосу в збірнику «Пісні з супроводом».

Послання С.Климовського до російського царя Петра I, що має назву «О правосудии начальствующих, правде й бодрости их» розшукав у Імператорській бібліотеці син відомого слависта І.І.Срезневського В.І.Срезневский. У XVI томі збірника Харківського історико-філологічного товариства була надрукована стаття В.І.Срезневського «Климовский-Климов», «казак-стихотворец» і два его сочинения», а у 1905 р. ця робота разом з текстом послання була видана у Харкові окремою брошурою. Написаний у 1724 р. рукопис має гарне оформлення. Титульний лист, очевидно зроблений на замовлення, оздоблений красивою художньою рамкою, узор якої виконаний пером у бароковому стилі. Поля з обох боків відмежовані чорнильними лініями. Заголовок написаний полууставом з припискою між рядками «всепокорно», зробленою скорописом, очевидно, другою рукою. Можливо, що це виправлення належить самому автору. У цьому творі він рішуче говорить про те, що правда - душа самодержця, що цар мусить бути розумно милостивим, піклуватися про підданих, охороняти їх.

Можливо, грізний самодержець, як освічена людина, звернув увагу на адресоване йому послання і залишив у своїй бібліотеці. Та, вірогідніше всього, лист просто не встиг потрапити до рук адресата, що і врятувало автора.

ПОЧАТКОВІ ЗАГАЛЬНО-ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ ХАРКІВЩИНИ У XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТОРІЧЧЯ

Т.В.Сліпушенко, ст.науковий співробітник Харківського історичного музею

Якщо у XVIII ст. рівень загальної освіти українців був предметом їхньої гордості (особливо на Надніпрянщині, Слобожанщині - достатньо згадати діяльність Києво-Могилянської академії, Харківського колегіуму), то у XIX ст. він значно погіршився. Становище трохи змінилося на краще після реформ 60 - 70 рр. Коли відповідальність за розвиток загальної освіти взяли на себе земства, які покривали 85% шкільного бюджету, сприяли спорудженню нових шкіл, удосконалювали методику викладання,

впроваджували нові дисципліни. Але загальна освіта не була обов'язковою, тому 2/3 селян не вчили дітей, віддаючи перевагу праці (рівень письменності серед селян становив 20%, серед робітників - 50%, у Харкові - 60%).

У цілому система початкової освіти на Харківщині відповідала загальноприйнятій у Російській імперії, а специфіка краю полягала у тому, що у Харкові було відкрито перший на українських землях (які входили до складу Російської імперії) університет. Він відіграв важливу роль у розвитку початкової освіти у Харківському учбовому окрузі. Крім того, Харків XIX ст. був осередком активної культурницької діяльності української та російської інтелігенції, яка вважала своїм святом обов'язком просвітительство мас. Яскравим прикладом цього культурницького подвижництва була різнобічна діяльність Харківського Товариства розновсюдження грамотності.

У другій половині XIX ст. робилися неодноразові спроби реформувати систему освіти в імперії: відійти від станового характеру учбових закладів, звільнити приватну та громадську ініціативу в організації учбових закладів, знайти диференційований підхід до питань освіти різних народів (наприклад, у «Правилах о мерах к образованию инородцев (1870 р.)» українці були віднесені до III-ї категорії, куди входили достатньо обрусілі народи і яким заборонялося вести викладання на рідних мовах).

Однак, не звертаючи на те, що розвитку початкової освіти у Харкові XIX - поч. XX ст. приділялася значна увага, її стан був далекий від досконалого. На той час початкова освіта включала 3 типи шкіл:

- школи письменності;
- нижчі (парафіяльні) народні училища;
- вищі (повітові) народні училища.

Церковно-парафіяльні школи були 1-класними та 2-класними. Вони навчали дітей першопочатковому читанню, письму, 4-м діям арифметики над цілими числами, закону Божому.

Парафіяльні училища крім цих знань (трохи розширених) давали поняття про зовнішню природу, вчили церковному співу та короткій священній історії.

Ці учбові заклади призначалися для нижчих станів населення: селян, робітників, міської бідноти. Загалом вони були змішаного типу (але зустрічалися й окремо для хлопчиків, окремо для дівчаток), до школи приймали дітей у віці 7-12 років.

Держава не несла відповідальності за школи письменності та інші народні училища. Вони були громадськими та приватними закладами, існували на кошти парафії, учнів, різних пожертвувань. Тому господарська та учбова база цих закладів була низькою (наприклад, плата за навчання у Озерянській церковно-парафіяльній школі становила 5 крб. на рік). Кількість учнів у таких школах становила від 30 до 60 чоловік на один клас.

У Харкові на 1914 р. існувало 22 церковно-парафіяльні школи (19 - однокласних, 3 - двокласних).

Вчителями у нижчих училищах могли бути особи всіх станів, які мають свідоцтво про закінчення принаймні вищого народного училища. Вчителі забезпечувалися житлом (або одержували компенсацію), одержували премію перед Різдвом та Великоднем. Одноразові грошові виплати становили від 40 до 100 крб. Кращих вчителів нагороджували спеціальними грамотами, орденом св. Станіслава, медалями «За усердие» тощо.

Повітові училища призначалися для дітей купців, ремісників та інших міських мешканців і були 2-класними. Учбовий план вищих народних училищ включав такі предмети:

- закон божий (катехізис, священна історія, пояснення до богослужіння);
- російська мова;
- історія загальна та російська;
- географія;
- природознавство;
- арифметика та геометрія;
- чистописання та малювання;
- церковні співи.

В училищі могли навчатися діти чоловічої статі всіх станів у віці 10-13 років, що мали підготовку у обсязі курсу нижчого народного училища. В училищі були встановлені іспити:

- випускні - для всіх;

- перехідні - для тих, хто не встигав протягом року.
- У кожному класі дозволялося лишатися до 2-х років.

На вчительські посади призначалися особи, які закінчили повний курс гімназії та спеціальні педагогічні курси. На кожне училище приходилося по 4 вчителів та по одному законоучителю. Заробітна платня повітового учителя 190-325 крб. на рік.

Підручниками для навчання слугували:

- Євангеліє, Псалтир, Часослов, Молитвослов;
- Букварі: «Наше родное» Баранова, Русский букварь Вахтерова, «Букварь» Добровольского, «Азбука» Жданова;
- Книги для класного читання: «Вешние всходи» Тихомирова, «Родное слово» Ушинского;
- «Курс правописания» Некрасова, «Азбука правописания» Пуцикова и Тихомирова;
- «Задачники з математики» Комарова, Гольденберга, Євтушенко, Лубенця, тощо.

Засобами викладання загалом були догма та механічне повторення. Підготовка викладачів була досить слабкою.

Для підтримки здібних учнів існували спеціальні стипендії, які видавалися найбільшій частині учнів, щоб дати змогу платити за навчання. Існували також гарячі сніданки вартістю 1-2 коп. (для бідних - безкоштовно). Влітку влаштовувалися шкільні колонії (на зразок сучасних піонерських таборів).

Початкова освітня структура XIX - поч. XX ст. не була чіткою та незмінною, бо склад ініціаторів відкриття шкіл та їх попечителів не був постійним. Так, засновником парафіяльних училищ у місті було Харківське громадське управління. Часто училища та школи виникали з ініціативи купців, які жертвували гроші, землю або будівлі для шкіл. Таким чином виникли:

- 3-є парафіяльне училище, попечителем якого був купець М.С.Клеменов, який подарував місту 250 кв. саж землі та будівлю для школи;
- Іллінське парафіяльне училище для жінок на Москалівці; побудоване на кошти (25 тис. крб.) купця Ілліна;

- змішана 1-а школа, заснована Харківським товариством розповсюдження освіти, на яку купець Ф.С. Карпов пожертвував 10 тис. крб.;
- 2-а школа - єврейського купецтва;
- Троїцька церковно-парафіяльна школа була побудована на кошти купця Т.О.Гольберга;
- На зразкову школу при семінарії пожертвував 15 тис. крб. І.Г.Харитоненко.

На початок 1909 р. у Харківській губернії (крім міста) існувало 1006 початкових училищ (світських); 816 (духовного відомства). На початок 1912 р. - 2062 школи. З них 1244 - світських; 818 - духовного відомства.

До питання наскільки задовольнялася потреба у початковій освіті, є такі дані: у віці 8-11 років біля половини дітей залишалися поза школою.

На Харківщині розвивалась також позашкільна освіта у вигляді:

- а) народних бібліотек-читалень (730 - по губернії);
- б) народних читань;
- в) недільних вечірніх шкіл (згадаймо недільну школу для жінок Х.Д.Алчевської) тощо.

Після закінчення початкової школи біля 40% дітей (на 1913 р.) продовжували освіту у вищих училищах, середніх учбових закладах; решта припиняла свою освіту.

На початку XX ст. почалося здійснення плану про введення загальної початкової освіти. У зв'язку з цим система початкової освіти значно розширилася. Згідно з затвердженим Харківською міською Думою планом, бажаного можна було досягти до 1921 року.

РОЛЬ НАУКОВЦІВ ХАРКОВА У СТАНОВЛЕННІ ДЕРЖАВНОЇ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ (1917-1919 рр.)

Є.С. Ярошенко, аспірант Харківської державної академії культури

Охорона національної історико-культурної спадщини є пріоритетним і неухильним обов'язком держави. Україна, довгий час перебуваючи в

залежному стані від інших країн, не мала вагомих важелів для охорони культурних цінностей.

Розмах творчих сил після Лютневої революції, що виявився в Україні, в короткий час призвів до створення низки визначних наукових установ та центрів з виразним українським забарвленням, зокрема і в пам'яткознавстві.

Створення на початку революції громадських, а вже влітку 1917 року перших державних пам'яткоохоронних структур в системі Генерального секретарства народної освіти – Відділу охорони пам'яток мистецтва та старожитностей – стало логічним продовженням справи, що була започаткована українськими науковцями з збереження національної науково-культурної спадщини, починаючи з другої половини XIX ст., на всіх етнічних землях, де мешкали українці.

У досить короткі строки, протягом 1917-1918 року, були створені губернські комітети охорони пам'яток старовини та мистецтва в Чернігові, Катеринославі, Полтаві, які увійшли до сформованої національної системи охорони культурної спадщини України.

Завдяки неймовірним зусиллям відділу охорони пам'яток на чолі з М. Біляшівським та пам'яткоохоронців на місцях у вирі революції та громадянської війни були врятовані від знищення і пограбування безцінні мистецькі збірки, що належали як державі, так і приватним колекціонерам.

Нестабільна та плинна суспільно-політична ситуація в 1917-1918 роках не дозволила сформувати у Харкові пам'яткоохоронну структуру на кшталт губернських комітетів в інших містах України.

Проте, саме науковці Харкова, починаючи з другої половини XIX ст., зробили вагомий внесок у зародження і становлення державної системи охорони культурної спадщини України. Діяльність Історико-філологічного товариства, на чолі з провідними науковцями – М. Сумцовим, Є. Редіним, Д. Багалієм, заклала підвалини нового підходу до національних пам'яток і стала рушійною силою для зародження пам'яткоохоронної справи.

Після бурхливих подій 1917 р., пам'яткоохоронці Харкова зробили спробу організувати свій осередок. Другого вересня 1917 р. при Харківському історико-філологічному товаристві було створено комісію, до складу якої увійшли С. Таранушенко, Ф. Шміт, О. Федоровський, Є. Іванов. Комісія

розробила програму дій у царині охорони пам'яток культури та історії Слобожанщини, проте втілити її в життя через об'єктивні обставини не змогла. Аналіз програми наводить на цікаві висновки: по-перше, слабкі тенденції національного руху на Слобожанщині на 1917 р. зумовили відрив пам'яткоохоронців Харкова від процесів творення національної системи охорони пам'яток, що була започаткована під орудою Центрального комітету охорони пам'яток мистецтва та старожитностей (ЦКОПСМ), а потім – відділу охорони пам'яток при Генеральному секретарстві народної освіти.

У цьому сенсі, пропозиції Харківської комісії до Тимчасового уряду – децентралізувати пам'яткоохоронну справу та передоручити частину повноважень місцевим науковим установами та об'єднанням дублювати ті ж пропозиції викладені в статуті ЦКОПСМ ще в квітні 1917 р., зі застереженням, вже Центральний комітет намагався номінуватися і затвердитися в статусі провідної пам'яткоохоронної структури України.

Значним зрушення у пам'яткоохоронній справі регіону можна вважати складений комісією список культурних цінностей Слобожанщини, що потребувала негайного захисту.

У цілому, позитивно оцінюючи коротку діяльність Харківської комісії з охорони пам'яток культури при Історико-філологічному товаристві в 1917 р., потрібно констатувати, що вона діяла поза межами набираючого сили національного пам'яткоохоронного руху в Україні. Цю суперечливість усвідомлювали й науковці, які працювали в комісії, вони продовжили свою роботу вже в національних пам'яткоохоронних органах, хоча для цього декому з них довелося залишити Харків.

Так, восени 1918 р. Федір Шміт виступив на сторінках часопису “Наше минуле” (Київ), “Ми, – наголошував він, – повинні за короткий час зробити для нашої старовини те, що Європа для свого давнього мистецтва робила десятиліттями і століттями”. Серед першочергових заходів Шміт виділяв створення фахової структури підготовки кадрів: істориків, археологів, мистецтвознавців, музейних працівників, які б могли кваліфіковано опікуватися культурною спадщиною України. Реалізуючи цю настанову, Ф. Шміт запропонував відкрити у Києві Археологічний інститут. Ідея в

подальшому була втілена в життя, в інституті були зібрані кращі фахівці з історії та мистецтвознавства, проте інститут проіснував не довго.

Ф. Шміт висунув також ряд інших пропозицій, спрямованих на поліпшення справи охорони історико-культурної спадщини. Зокрема, він закликав уряд гетьмана Скоропадського терміново прийняти відповідний закон, залучивши до реалізації його положень широкі верстви населення. З цією метою він пропонував скликати з'їзд пам'яткоохоронців України, на якому затвердити загальну програму дослідження і збереження національної спадщини.

Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ – ЗБИРАЧ НАРОДНИХ СКАРБІВ

*Н.О. Подольська, науковий співробітник
Харківського історичного музею*

Протягом останніх років відчутно розширилось і поглибилось освоєння культурної спадщини нашого народу, у науковий обіг введено багато фактів, імен і явищ, які, з тих чи інших причин, певний час або ж зовсім випадали з поля зору вчених або ж діставали неповну і необ'єктивну оцінку.

У переважній більшості своїм виникненням музеї дожовтневої доби завдячують приватній ініціативі окремих культурно-громадських діячів, діяльності провідних вітчизняних учених, наукових товариств, навчальних закладів.

Становлення музейної справи в Україні кінця XIX – початку XX століття неможливо уявити без Дмитра Івановича Яворницького, з іменем якого пов'язана, насамперед, велика праця по збиранню, вивченню матеріалів героїчної Запорізької Січі та висвітленню історії запорізьких козаків, по дослідженню археології, етнографії, фольклору, лексикографії України, переважно східної її частини.

Катеринославський (нині Дніпропетровський) історико-археологічний музей, яким Дмитро Іванович керував протягом багатьох літ (1902-1933 рр.),

був його улюбленою дитиною, становив предмет його гордощів і поле невсипущої його праці. Вчений з захопленням і потужним запалом енергії береться за впорядкування музею. Чимало зусиль докладає до того, щоб багатюща колекція відомого колекціонера і дослідника Катеринославщини О.М. Поля стала надбанням музею. Під його впливом у 1912 році дружина О.М. Поля передала колекцію музею, яка й стала основою музейних фондів. Сам Д.І. Яворницький за багато років зібрав для музею ще до 80 тисяч експонатів, здобутих під час розкопок більше 200 могил, куплених за власні кошти виробів минулих віків (цінні картини, портрети історичних діячів, рукописи, стародруки, запорізький одяг, збірка нумізматики). Та найцінніший його внесок – відділ запорізької старовини, який не має собі рівного у нашій країні.

Розшукуючи ці скарби, Дмитро Іванович не шкодував ні коштів, ні сил. Кілька разів він ламав собі ліву руку, тону в Дніпрі, одного разу під час розкопок був засипаний землею і тяжко поранений, після чого довго лежав у лікарні, а потім ходив на милицях.

Протягом декількох років Д.І. Яворницький очолював наукову експедицію, яка провела величезну дослідну роботу і вивчила значну кількість пам'яток. Майже у всіх пошуках і розкопках Яворницький сам брав участь. Тільки за 1927-1929 рр. Було знайдено і зареєстровано 36936 різних стародавніх речей, написано більш як сотню щоденників, зроблено понад 1000 фотознімків, малюнків та зарисовок.

Завдяки заходам Д. Яворницького, до музею надійшли картини з Російської Академії мистецтв, надходили подарунки від І. Ю. Рєпіна та інших приватних осіб.

Вчений доклав багато зусиль і праці, щоб у Катеринославі заснувати новий, більший музей, який своїми розмірами та оригінальною архітектурою не мав би рівних собі в Росії. У 1910 році Д.І. Яворницький на свої скромні кошти їде до Єгипту та Палестини, оглядає місцеві пам'ятки старовини з метою пошуку плану, який відповідав би останнім зразкам музейної будівельної техніки та архітектурного стилю, для будівлі майбутнього музею. Невдовзі після цієї поїздки, у 1912 році, за планом Каїрського музею розпочато будівництво нового приміщення для Катеринославського історико-

археологічного музею. Але спалахнула перша світова війна, і будівельні роботи припинилися. Добудовували музей вже в роки Радянської влади. Зараз він носить ім'я Д.І. Яворницького.

Видатний вчений Д.І. Яворницький усе своє свідоме життя з великою любов'ю збирав, зберігав і вивчав народні скарби, проявляв винахідливість під час збирання рідкісних колекцій з народної творчості. Він обрав у своєму житті шлях нелегкий, зате благородний – це шлях служіння народові.

А.Ф. КОНІ У ХАРКОВІ

О.Д. Івах, заступник директора з наукової роботи Харківського історичного музею

Анатолій Федорович Коні – видатний російський юрист і громадський діяч, блискучий оратор, талановитий письменник-мемуарист. Певний час його життя було пов'язано з нашим краєм. У 1867 р. він був призначений виконувати обов'язки товариша прокурора по двох повітах Харківської губернії: Валківському і Боходухівському.

У його талановитих спогадах цікаво розповідається про роботу молодого юриста. Раз на місяць на перекладних він виїздив до Валок та Богодухова. Особливо втомливими ці поїздки були влітку під пекучим сонцем і пізньої осені, коли через непролазне багно 50-верстову відстань доводилося долати майже цілу добу. Під час таких мандрювань Коні неодноразово зустрічався з різними поетичними картинами українського життя, які назавжди залишилися в його пам'яті. Особливо зворушливий вигляд мали кобзарі. Іхні пісні “звучали торжественной грустью, и эти поминки по былом среди разгорающегося дня, при сосредоточенном внимании слушателей, производили глубокое впечатление. Не хотелось уходить, не хотелось оторваться от этой трогательной картины, казавшейся каким-то сном из далекого, прошлого”.

Коні був знайомий з творами великого Кобзаря, з натхненням декламував його вірші в колі друзів, зокрема біля першого пам'ятника

Т.Г. Шевченку, встановленого в саду родини Алчевських. І коли в січні 1905 р. Анатолія Федоровича ввели до складу Особливої наради для перегляду існуючого цензурного законодавства і складання нового Статуту про пресу, саме до нього звернулася Х.Д. Алчевська з проханням захисту української мови: “Заступитесь же, глубокочтимый Анатолий Федорович, за право слова многомиллионного народа, у которого наложено veto и на его родную речь, и на родную песню, и даже на слово Божие “Евангелие”, переведенное на всевозможные европейские языки и наречия, и тысячи людей будут благодарить Вас за Ваше сочувствие”. Проте, виступів Коні на захист української мови поки що не знайдено, як і невідомо, чи надсилала свого листа сенаторові Алчевська (лист зберігається в Харківському обласному архіві).

Велику цікавість викликають спогади Коні про судові установи Слобожанщини початку другої половини XIX ст. Це був час, коли створений замість поліцейської розправи новий суд в особі “мирового” повинен був часом уподібнюватися римському претору, який і “вирікав і творив право”. Це утруднювалося тим, що касаційна практика мала ще досить невеликий розвиток. Потрібно було не лише привчити народ до правових понять і процесуальних форм, але і зробити так, щоб викликати до себе довіру. За твердженням Коні, Харківський міський мировий з'їзд того часу був одним з кращих за відношенням до дорученої йому справи. І склад дільничних суддів, і проникнуте усвідомленням обов'язку відношення до свого звання багатьох із почесних суддів, і прекрасні головучі – все об'єдналося, щоб створити із цього з'їзду не лише місце відправлення істинного правосуддя, але і свого роду школу для морального і правового розвитку місцевого населення. Завдяки цьому, засідання з'їзду, які проходили вечорами два рази на тиждень, відвідувалися публікою з такою ж зацікавленістю, як і засідання окружного суду.

У Валках в ті часи головував на з'їзді і мав на суддів великий вплив Олександр Романович Шидловський – втілення працьовитості, педантизму і коректності. Людина одинока і багата, він був у всіх відношеннях, так би мовити, застебнутий на всі гудзики. Від його витонченої ввічливості віяло холодом. Справи він вів прекрасно і користувався загальною повагою, хоча

звичні після засідань обіди для учасників з'їзду обтяжували своєю урочисто натягнутою обстановкою і манірною люб'язністю господаря.

Мировий з'їзд у Богодухові має дещо інший характер ніж у Валках. Він був гірше обставлений матеріально і взагалі, як і всі нові судові установи, був не до смаку впливовим місцевим заправилам. Про урочисту валківську гостинність тут не було і мови, а обстановка судових засідань була досить убога, і зимою доводилося засідати майже у напівтемряві. Зате склад мирових суддів тут був дещо інший, ніж у Валках. Загалом це були молоді люди, живі і сприйнятливі, та і справи в цьому повіті були складніші і різноманітніші.

Через два з половиною роки А.Ф. Коні перевели на службу до Петербургу. На згадку про Харків колеги-юристи подарували йому скромний чорний прибір.

Пізніше А.Ф. Коні знову приїздив у наше місто, але тепер уже як обер-прокурор Сенату, що очолював спеціальну комісію по розслідуванню причин катастрофи імператорського поїзда, яка сталася 18 жовтня 1888 р. між станціями Таранівка і Борки Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Реакційні кола прагнули переконати царя в тому, що це справа рук революціонерів. Анатолій Федорович же довів, що катастрофа – результат грубого порушення правил руху і експлуатації рухомого складу. Зусилля Коні притягти до суду крупних чиновників міністерства шляхів сполучення і керівників акціонерного товариства, котрим належала залізниця, не мали успіху, але він все ж таки не допустив, щоб сановники міністерства переклали відповідальність за катастрофу на дрібних чиновників залізниці.

Спогади Коні дають змогу побачити приховані пружини окремих державних закладів самодержавства. Досить згадати, що після доповіді Коні Олександру III по причини аварії, цар хотів віддати до суду міністра шляхів сполучення і керівників акціонерного товариства, котрим належала залізниця, але так і не зміг здійснити своїх намірів. Більше того, подробиці розслідування, незважаючи на бажання Олександра III оприлюднити їх, так і не були опубліковані в "Правительственном вестнике". Могутня бюрократія була зацікавлена в тому, щоб приховати від громадськості результати

розслідування, які показали серйозні недоліки в ряді відповідальних державних закладів. Перед нею виявився безсилим і Олександр III.

Пізніше на місці катастрофи імператорського поїзда збудували красиву каплицю, яка, на жаль, не збереглася. У 1889 р. в Успенському соборі м. Харкова жертвами священиків, на згадку про чудесне спасіння царської сім'ї, був встановлений срібний дзвін. Він важив 18 пудів (288 кг) і знаходився на другому поверсі.

СВЯТОГОРСЬКИЙ СВЯТО-УСПЕНСЬКИЙ ЧОЛОВІЧИЙ МОНАСТИР ЯК МУЗЕЙ ЦЕРКОВНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ: ДЖЕРЕЛЬНИЙ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

*А.О. Скибінський, аспірант Харківської державної академії
культури*

Церкви та монастирі України завжди мали величезний вплив на історичний та культурний розвиток суспільства. Як осередки духовності народу, вони проводили виховну, просвітницьку й благодійну діяльність.

Особливе місце в історії Слобожанщини за соціально-економічним значенням і за дивовижністю архітектури, унікальністю природного ландшафту посідає Святогорський Свято-Успенський чоловічий монастир, що розташований на правому березі р. Сіверський Донець у м. Слов'яногорську Донецької області.

Початок майбутньому монастирю поклали інокі, побудувавши у крейдовій горі складний лабіринт печер із келіями. У подальшому створено храмовий комплекс, що увійшов до визначеної інфраструктури регіонального церковного будівництва, поєднавши візантійську білокам'яну архітектуру та слов'янське дерев'янокупольне храмове мистецтво. Монастир діяв до 1922 року, після закриття і перебудови були втрачені окремі споруди архітектурного комплексу (Преображенська церква на горі Фавор, збудована у 1864 р.), так і деякі архітектурні ансамблі поза монастирем (напр., Святе місце,

Святогорський скит, монастирський хутір та церква Ікони Охтирської Богоматері). Під час Великої Вітчизняної війни постраждав весь комплекс Святогір'я, зникло чи загинуло багато церковних цінностей і старожитностей.

У радянські часи проводилася реставрація споруд монастиря, а у 1992 р. знову було відкрито Святогорський чоловічий монастир, що започаткувало відтворення первісного обрису внутрішнього оздоблення архітектурного ансамблю.

Цікаві документи щодо історії заселення, діяльності Святогорського монастиря зберігаються у фондах Державного архіву Харківської області, а саме: "Описание Святогорского монастыря" (ф. 3, оп. 71, д. 371), що містить: розпорядження Курської Консисторії про збір відомостей про Святогорський монастир у Харківській єпархії (1724 р.); ордер на виконання князем Г.О. Потьомкіним плану-обліку будівель, церков за майном, земель, подушного опису святогорського монастиря у 1787 р.; лист мешканця м. Ізюму І. Тихоцького (1827 р.), у якому автор робить припущення щодо заселення території Святогір'я; клерикальні відомості й фінансові звіти, що дають уяву про розвиток монастиря.

Наукові дослідження відносно історії та діяльності Святогорського Свято-Успенського чоловічого монастиря були здійснені за часи його існування. Увагу його храмовому ансамблю приділяє Є. Болховітінов у праці "Описание Святогорского Успенского монастыря" (1821 р.). Історичні відомості про монастир містяться також у статті І. Вернета "Святогорський монастирь" ("Украинский вестник". – 1817. – № 5).

Духовності Святогорського монастиря присвячені окремі розділи праці архієпископа Філарета (Гумілевського) "Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 1-5. (1852-1858)". Етнографічний склад Святогір'я відобразив Г. Твердохлібов у статті "Этнографический взгляд на Святогорскую обитель" ("ХГВ". – 1863. – № 84, 87).

Видатний вчений, дослідник історії України Д.І. Багалій у статті "Из пошлого Святогорского монастыря" ("ХГВ". – 1894. – № 210) писав про існування монастиря ще за домонгольський період. Крім того, він приділяв увагу колекціям, сформованим з дарів вельможних осіб, попечителів, та ін.,

що являли собою витвори релігійного мистецтва, коштовні предмети церковного вжитку, реліквії, цінні не тільки в грошовому, а й в історичному значенні. У 1918 р. Д.І. Багалій у своїй праці "Історія Слобідської України" підкреслює значну роль Святогорського монастиря – фортифікаційної споруди проти нападу татар.

Благодійницькій і просвітницькій діяльності Святогорського монастиря присвячує свої дослідження "Святогорская Успенская общежительная пустынь" (1894) та "Краткое описание Святогорской Успенской общежительской пустыни" (1916) К. Горчакова. Крім того, в останній праці містяться важливі відомості про розбудову храмового ансамблю монастиря.

Л. Денисов у книзі "Православные монастыри Российской империи" (1908) свідчить про існування на території Святогорського монастиря навчального училища для дітей та монахів. Крім того, моралі та християнській етиці, значенню лікарень, шпиталів, шкіл та монахів та мірян приділяє увагу архімандрит Афанасій у дослідженні "О пользе монастырей: вообще и в частности о епархиально-филантропических учреждениях при монастырях Харьковской епархии" (1913).

За радянської влади, з 1918 по 1922 рр., йде поступове припинення вивчення історії та діяльності монастиря. Святиню українського православ'я було перетворено на будинок відпочинку, а в 1930-х рр. була спроба створити антирелігійний музей, але не вдалося, як свідчать збірник документів і матеріалів "Мариология українських церков" (1987) та "Материалы Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков" (1992).

Про відновлення Святогір'я свідчать і нові дослідження: директора цього заповідника В.І. Дєдова "Святые горы. От забвения к возрождению" (1995), Г.А. Дядюшенка "Материалы исследований. Святогорье" (1995). Музесознавцю стануть у пригоді серії статей С.А. Бахтіної щодо дослідження церковних старожитностей періоду XIX-XX століть (1995-1998).

Процес знаходження цікавого історичного матеріалу не закінчено, проблема чекає вичерпання.

ДО ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК СЛОБОЖАНЩИНИ

А.І. Федосеєнко, викладач Харківського художньо-промислового інституту

Територія Харківщини була заселена з часів палеоліту (35-10 тисяч років тому) людьми сучасного фізичного типу. Виявлені їхні стоянки зі слідами господарської діяльності. Сліди заселення родових общин епохи мезоліту відомі в багатьох місцях Харківської області. В VI тисячолітті до н.е. племена, що мешкали на території України, вступають в епоху неоліту.

У III-IV ст. н.е. на території Харківщини мешкали народи, що залишили неукріплені поселення – селища чорняківської культури та могильники типу так званих “полів поховання”.

У VI-VII ст. н.е. на Харківщині з'являється група ранньослов'янських пам'яток. Серед них є залишки поселень пеньківської культури.

До VII-X ст. відносять існування на Харківщині ранньослов'янської роменської культури, що належить племенам северян.

У др. пол. X ст. на березі річки Уди з'являється руське поселення. Згодом воно перетворилося у раннє середньовічне місто Донець. Місто було знищено пожежею у період нападу монголо-татар.

Культура Слобідської України має глибоке коріння: цей край з найдавніших часів був частиною земель східних слов'ян-северян, у подальшому – Київської Русі.

Навіть під час монголо-татарської навали культура не зникла, хоча за тих часів ця територія була менш заселеною. Після здобуття Російської державності ця територія увійшла у її склад. У культурі розпочався новий етап, створювалися нові пам'ятки мистецтва.

За царювання Федора Івановича були побудовані Белгород, Валуйки, Воронеж. Цар Михайло Федорович завершив будівництво Белгородської межі, а також побудував багато міст у Курських та Воронезьких землях.

Слобожанщина у XVII ст. стала місцем, де зосередилися найбільш енергійні та життєздатні представники різних регіонів України. Тут вони

змішались та утворити новий організм, і мистецька творчість його являла собою синтез попереднього історичного розвитку українського мистецтва та різних його крайових особливостей. Це можна простежити в архітектурі: місцеві певні форми та засоби будівництва залежали від архітектурних традицій Гетьманщини та Західної України.

Слобожанщина розташована на Сході українських земель, і тому у пам'ятках щонайменше відчувається вплив західно-європейської культури. Це можна пояснити й тим, що на Слобожанщині майже не було носіїв західної культури, католицького духовенства та костьолів.

Період кріпацтва залишив по собі велику кількість поміщицьких маєтків з палацами та церквами. Пропонуємо короткі відомості про деякі з них.

Мерченський палац – шедевр класицизму. Унікальна садиба збудована Г.Р. Шидловським у 1776-1778 рр. До її комплексу входили церква Всіх святих та старовинне родове кладовище, палац, флігелі, службові приміщення, винні льохи. Вони складають казкове містечко, яке захоплює описав Г.К. Лукомський.

Шаровський парк. Цю пам'ятку відносять до парків, заснованих у XVIII ст. Він розташований у північно-західній частині Харківської області, за 20 км від Богодухова. Майже до кінця XIX ст. селом Шаровкою володів поміщик Ольховський. За цей час було збудовано замок-палац, розпочалося впорядкування територій, що прилягали до нього. Наступні володарі продовжували будівництво парку. У 1910-1912 рр. Була проведена реконструкція замку.

Пархомівка – садиба, що належала П.І. Харитоненку. В приміщенні будинку з 80-х років XX ст. розташовано художній музей.

Майже всі ці нерухомі пам'ятки культури Слобожанщини знаходяться сьогодні в занедбаному стані і потребують значних охоронних і реставраційних робіт.

Головною задачею реставрації є збереження та відновлення тієї величезної спадщини, якою багатий Слобідський край. З року в рік зростає кількість археологічних пам'яток, вдосконалюється методика розкопів, проводиться також робота над реконструкцією та реставрацією нерухомих

пам'яток. Звичайно, що реставрація та консервація археологічного матеріалу та архітектурних ансамблів повинна проводитися на сучасному рівні й відповідати всім науковим вимогам.

Художні навчальні заклади готують, головним чином, реставраторів з живопису. Проте, необхідно готувати спеціалістів широкого профілю, які мають здійснювати консерваційні та реставраційні роботи в повному обсязі з метою спасіння нерухомих пам'яток, які ще збереглися на Слобожанщині.

ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У М. ХАРКОВІ

*Т.М. Борисова, старший науковий співробітник Харківського
історичного музею*

У Харкові багато пам'яток культури, пов'язаних з подіями і героями Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Це історичні місця, братські та індивідуальні могили, символічні пам'ятники і пам'ятники мистецтва, меморіальні дошки. Одна з них нагадує нам про перший день війни: "На цьому місці состоявся митинг колектива заводи ХЭМЗ 22 июня 1941 г. в день нападения гитлеровцев на СССР", читаємо на меморіальній дошці, встановленій на одному з корпусів електромеханічного заводу.

У районі Холодної гори, на вул. Володарського, знаходиться архітектурно-історичний комплекс колишньої духовної семінарії, де з лютого 1921 по серпень 1938 р. містилася Школа Червоних старшин. Серед тих, хто тут вчився і проходив військову службу – відомі воєначальники, які відзначилися в боях Великої Вітчизняної війни: Маршал Радянського Союзу, двічі Герой Радянського Союзу К.С. Москаленко, генерали армії Герої Радянського Союзу А.Л. Гетман, П.Ф. Жмаченко, С.Г. Поплавський, генерал-полковник Герой Радянського Союзу М.П. Кирпонос, Герої Радянського Союзу генерал-лейтенант І.Д. Бурмаков, генерал-майор С.П. Шаловалов, полковник В.І. Недбасв, підполковник К.П. Ребрик. Їх прізвища – на меморіальній дошці, встановленій на фасаді головного корпусу.

На будинку 1"А" на Червоношкільній набережній – меморіальна дошка, яка свідчить про те, що у цьому будинку в 1920-1923 рр. жив і працював відомий радянський воєнний діяч, генерал-лейтенант інженерних військ Д.М. Карбишев. Неподалік знаходиться провулок, який тепер носить ім'я Карбишева. У 1941 р. про подвиг, здійснений мужнім генералом під час оборони Брестської фортеці, узнала вся Країна Рад.

У будинку по вул. Римарській, 23"А" на початку 30-х рр. жив майбутній моряк-підводник Герой Радянського Союзу І.І. Фісанович (1914-1944). У 1929 р. він закінчив семирічну школу, потім школу ФЗН при заводі "Серп і Молот", працював на заводі слюсарем-інструментальником. У 1932 р. пішов служити на флот. У період Великої Вітчизняної війни командував підводним човном, потім – дивізіоном. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 квітня 1942 р. І. Фісановичу було присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Човен, яким він командував, був нагороджений орденом Червоного Прапора, одержав звання гвардійського. Загинув І. Фісанович при виконанні бойового завдання 19 вересня 1944 р. У 1990 р. на фасаді будинку, у якому жив легендарний підводник, установлена меморіальна дошка.

У будинку по Малопанасівському провулку з вересня 1937 до жовтня 1941 р. містилася 15-а Харківська спецшкола, яка готувала кваліфіковані кадри для артилерійських училищ Червоної Армії. До Великої Вітчизняної війни школа зробила 4 випуски майбутніх командирів-артилеристів. 7 жовтня 1941 р., коли ворог уже наближався до кордонів Харківщини, школа була евакуйована до м. Ленінгорська. 23 серпня 1973 р. біля будинку колишньої спецшколи був відкритий пам'ятний знак випускникам Харківських артилерійських спецшкол. На стелі написані імена 183 воїнів-артилеристів, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Відкривають список імена Героїв Радянського Союзу – капітана П.Г. Стрижака, уродженця с. Довжик Золочівського району, який загинув у боях за визволення Західної України у березні 1944 р., і капітана Б.Т. Тасуя, уродженця селища Южний (нині м. Південне Харківського району), учасника форсування Керченської затоки і визволення Керчі, який загинув у грудні 1943 р. Перед стелою встановлена бойова 76-мм гармата.

У будинку СШ № 30 (на Харківській набережній, 4) у різні роки навчалися відомі письменники – уродженці Харкова Ю.Ю. Шовкопляс (1903-1978), І.Л. Муратов (1912-1973), М.В. Кульчицький (1919-1943) і С.О. Борзенко (1909-1972). Ім'я останнього – військового кореспондента Сергія Борзенка стало широко відомим у період Великої Вітчизняної війни. У ніч на 1.11.1943 р. майор Борзенко з першим десантним загonom 318-ї стрілецької дивізії висадився під м. Керч і зходу вступив у бій з ворогом. На захопленому плацдармі Борзенко брав участь у відбитті 17-19 атак на день. Замінивши загиблого командира, продовжував виконувати і обов'язки кореспондента. Указом від 17.11.43 р. С. Борзенку було присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

М. Кульчицький вчився на філфаці ХДУ (1939 р.), у літературному інституті ім. О.М. Горького (1941 р.). Загинув під Сталінградом у січні 1943 р. Меморіальна дошка на будинку школи не встановлена. Є дошка на будинку по вул. Греківській, 9. На дошці напис: “В этом доме родился и провел детские и юношеские годы известный советский поэт Михаил Валентинович Кульчицкий”.

Меморіальна дошка на будинку СШ № 79 (по Карачівському шосе, 9) увічнює пам'ять хороброго льотчика – Героя Радянського Союзу Василя Покоłodного. Він народився у 1916 р. у селищі Филипівка, що нині входить до складу Харкова. Закінчив 7 класів і школу ФЗН. Працював слюсарем-монтажником у тресті “Котлотурбіна”. У 1937 р. закінчив військову школу льотчиків і льотчиків-спостерігачів. Брав участь у радянсько-фінляндській війні. Вже на початок 1942 р. здійснив 102 бойових вильоти для бомбардування укріплень, живої сили і техніки фашистів. 22.3.1942 р. при виконанні бойового завдання В. Покоłodник був підбитий над Брянськом, зробив вимушену посадку. При переході лінії фронту загинув у бою. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14.02.1943 р. В.Д. Покоłodному було присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

Також посмертно звання Героя був удостоєний підполковник Ян Людвігович Райнберг, який працював начальником воєнної кафедри ХАІ у 1940-1941 рр. Загинув Райнберг у бою 14 січня 1944 р.

На вул. Плеханівській, 126 знаходиться одне з найстаріших харківських підприємств – колишній паровозобудівний завод (нині завод ім. Малишева). На меморіальній дошці, встановленій на будинку одного з цехів, - напис: “В этом цехе с 1938 по 1941 г. работал строгальщиком Ковтун Григорий Иванович. За мужество, проявленное в боях при освобождении города Николаева в 1944 г. в составе героического отряда десантников, удостоен звания Героя Советского Союза (посмертно)”. У 1970 р. на території заводу встановлено пам'ятник Григорію Ковтуну. У 1967 р. пам'ятник Ковтуну був споруджений на батьківщині Героя – у смт Зідьки Зміївського району; тоді ж у смт Приколотне Великобурлуцького району увічнили пам'ять земляка – командира легендарного десанту К.Ф. Олышанського.

У 1975 р. малишевці увічнили пам'ять всіх робітників заводу, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. А 5 травня 1985 р. був урочисто відкритий пам'ятник М.І. Кошкіну – видатному радянському конструктору, який керував усіма роботами по створенню танка Т-34. Пам'ятник розташований на перехресті вулиць Плеханівської і Кошкіна. Бронзовий бюст М.І. Кошкіна встановлений на відлитому з сталі постаменті, який нагадує гарматну частину башти Т-34. Відзначений меморіальними дошками будинок по вул. Пушкінській, 54, у якому з 1936 по 1940 р. жив М.І. Кошкін, а з 1951 р. по 1979 р. – О.О. Морозов, який очолив КБ після смерті М.І. Кошкіна. Він пройшов увесь шлях створення і удосконалення Т-34, який був визнаний кращим танком періоду 2-ї світової війни.

Меморіальну дошку встановлено на будинку по пров. Руставелі, 10, де у березні 1943 р. перебував штаб Чехословацького окремого батальйону на чолі з генералом армії Людвігом Свободою, воїни якого брали участь у визволенні від німецько-фашистських загарбників міст і сіл України. Пам'ятна дошка, установа на вул. Отакара Яроша, свідчить про те, що вулиця названа ім'ям славного сина чехословацького народу Героя Радянського Союзу Отакара Яроша, який загинув смертю хоробрих у бою за с. Соколове Зміївського району.

Меморіальні дошки увічнюють пам'ять героїв-підпільників і партизанів. Так, установа меморіальна дошка на будинку по вул. Артема, 44, де у 1940-1941 рр. працював майбутній секретар Харківського

підпільного обкому КП(б)У І.І. Бакулін; на будинку колишньої Міськради (пл. Конституції, 7), де восени 1941 р. містився штаб народного ополчення трудящих Харкова; на будинку по вул. Артема, 23, де у 1941-1942 рр. містився Харківський підпільний обком комсомолу на чолі з Олександром Зубаревим. У листопаді минулого року відкрита меморіальна дошка на будинку по вул. Воробйова, 5, де в 1941-43 рр. у конспіративній квартирі М.О. Коржа була явка партизанів і підпільників Харківщини. Мужнім борцям Харківського підпілля І.І. Бакуліну, О. Зубареву, О. Щербак, Н. Волковій і М. Кисляк було посмертно присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Г. Нікітіна, член підпільного ОК комсомолу, нагороджена посмертно орденом Вітчизняної війни I ступеню. На честь народних месників установлений у сквері на розі вулиць Артема і Весніна пам'ятний знак.

Біля середньої школи № 88 (по вул. III Інтернаціоналу, 8), де до війни викладав географію вихованець Харківського педінституту О. Зубарєв, устновлений його бронзовий бюст на гранітному постаменті. Бюсти О. Зубарєва і Г. Нікітіної установлені також у сквері Перемоги на Алеї героїв комсомолу поряд з бюстами І. Минайленка, Героїв Радянського Союзу З. Космодем'янської, О. Матросова, О. Кошового, О. Убийвовк, вихованки Харківського університету, "нескореної полтавчанки", як її з гордістю називають земляки.

За роки, що пройшли після Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, були споруджені пам'ятники на воїнських могилах і кладовищах, численні пам'ятники на честь воїнів-земляків – робітників, службовців, студентів, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

У 1967 р. на вул. Харківських дивізій був споруджений пам'ятний знак на честь 10 Харківських дивізій, які найбільш відзначилися у боях за визволення нашого міста (автори пам'ятного знака В. Васильєв, С. Якубович, О. Муромцев). Через 10 років, 28 жовтня 1977 р., був відкритий у харківському лісопарку Меморіальний комплекс Слави. Він споруджений за проектом скульпторів В.І. Агібалова, М.Ф. Овсянкіна, Я.Й. Рика, художника С.Г. Светлорусова, архітекторів І.О. Алфьорова, Е.Ю. Черкасова, О.О. Максименка.

Усі ці пам'ятки – пам'ятки бойової слави народу – є невід'ємною частиною його історичного надбання і повинні залишатися ефективною формою виховання молоді на подвигах героїв минулих поколінь.

КОЛОРИСТИЧНА ВЗАЄМОДІЯ ТРАДИЦІЙНОЇ СІЛЬСЬКОЇ ЖИТЛОВОЇ АРХІТЕКТУРИ І НАРОДНОГО ВБРАННЯ

В.І. Каменський, архітектор, член Союзу архітекторів України, аспірант ХДТУБА

Проблема вирішення кольорового образу музейної експозиції народного побуту невід'ємна від проблеми створення аутентичного кольорового середовища, яке б відображало кольоровий клімат традиційного сільськогосподарського помешкання. Багато наукових праць було присвячено поліхромії інтер'єрного простору, часто залишаючи поза увагою екстер'єрний простір традиційного народного житла.

Екстер'єрний колористичний клімат, в першу чергу, створювала архітектурна колористика народного житла та колористичний стрій народного вбрання. Палітра архітектури народного житла тісно пов'язана з вибором природних будівельних матеріалів, а поліхромне рішення народного вбрання орієнтовано на символічні та екологічні функції, які виконує колір.

Кліматичні умови в Україні змінюються з заходу на схід і з півночі на південь. Результуючим напрямком цих змін є північно-західний-південно-східний вектор, вздовж якого зростає сонячна радіація і змінюється характер рослинності. В цьому напрямку змінюється ахроматична палітра народної архітектури і вбрання. Якщо на північному заході панують сіро-чорні кольори дерев'яних зрубів, то на південному сході вже панує білий колір глиняних хат. Ці зміни пов'язані з кольором наявних природних будівельних матеріалів, та зміною кліматичних умов. Так, на південному сході клімат вимагає максимального відбиття світла від стін будинку, а на північному заході навпаки – вбирати тепло від сонця. Ахроматична гама кольорів

народного вбрання змінювалась у протилежному напрямку. Сіро-чорні кольори домінували на південному сході, а білі – на північному заході.

У цьому напрямку змінювались засади, на яких будувалось колористичне рішення народного вбрання. На північному заході палітра реалізована переважно символічні функції кольору, а на південному сході – екологічні. Певної рівноваги було досягнуто в лісостепу, де ці дві функції кольору були реалізовані разом.

У той же час, у лісостеповій зоні склалася сприятлива ситуація для розвитку колористики народної архітектури. Лісостеп має широкий вибір палітри природних будівельних матеріалів і сприятливий клімат. Це дозволило народному майстру довільно обирати палітру архітектурної колористики, спираючись на палітру наявних природних матеріалів. Але, на відміну від Полісся і степу, з їх майже монотонними ландшафтами, для лісостепової зони, яка межує з Карпатами, характерна складна побудова рельєфу, що впливає на розподіл колористичних мас у краєвиді.

Так, у Карпатах домінують зелені кольори рослинності, що вкривають високі гори. Цей же колір переважає на більшості території Поділля, з його глибокими річковими каньйонами. В архітектурній палітрі цих регіонів домінують різні відмітки охристо-червоного кольору (хоча на Поділлі вже зустрічається охристо-жовтий), який опонує зеленому кольору рослинності. В Середньому Подніпров'ї і на Полтавщині досягнуто певної рівноваги у розподілі в краєвиді мас природної зелені і синього кольору неба. Палітра архітектурної колористики складається з двох домінуючих кольорів: охристо-жовтого і охристо-червоного, які опонують кольорам природного оточення. Нарешті, в Слобожанщині, де вже відчувається домінування синього кольору неба в краєвиді, в палітрі народної архітектури розповсюджений опонуючий йому охристо-жовтий колір.

Аналізуючи палітру народної архітектури лісостепової зони і Карпат, автор дійшов до висновку, що колористична палітра народної архітектури України складається з кольорів, які опонують домінуючим кольорам природного оточення. Загалом, колористичний образ екстер'єрного простору українського народного житла будувався на контрастній гармонічній гамі, яка складалася з двох пар додаткових кольорів: червоного-зеленого і жовтого-

синього. Таким чином, можна зробити висновок, що головною функцією палітри колористики народної архітектури було створення гармонічного кольорового середовища в певному природному оточенні.

Колористична палітра народного вбрання також змінювалась у напрямку захід-схід. На крайньому заході домінували різні відтінки червоного, жовтого і, в деяких випадках, зеленого кольору, а на сході до цієї гами додавався синій колір. Певною мірою червоний колір був розповсюджений на північному заході, а синій на південному сході. У Подніпров'ї ці всі кольори застосовувалися разом.

Автором виявлені чотири територіально локалізовані полюси, де домінують певні кольори одягу і народної архітектури. Це північний захід, південний схід, а також схід і захід країни. Ці полюси мають свої зони тяжіння, які формують загалом колористику екстер'єрного простору України. Взаємодія колористичних палітр народної архітектури і народного вбрання відбувається в цьому просторі як на основі нюансу, так і на основі контрасту. Розмаїття цих поліхромних композицій може суттєво збагатити експозиції предметів народного вжитку.

РОЗВИТОК БЛАГОДІЙНИЦТВА І МЕЦЕНАТСТВА: ТРАДИЦІЇ, ДОСВІД, СУЧАСНА ПРАКТИКА

О.Л. Пенькова, науковий співробітник Харківського історичного музею

Благодійництво і меценатство є давно відомими засобами, що забезпечують діяльність світових закладів культури і мистецтв. Проте справжнім гарантом ефективного функціонування, а не “виживання” вони стають, на наш погляд, лише за умов системного, цілком свідомого, а головне – керованого їх застосування. До цього спричиняються жорстокі реалії пострадянського періоду: нові економічні умови, коли вже не буде повної фінансової підтримки державою закладів культури, спонукають сьогодні до

розробки інфраструктури взаємодій з приватними підприємцями, які володіють значними фінансовими та матеріальними ресурсами і реально здатні займатися благодійністю та меценатством.

На жаль, починаючи з кінця 1980-х рр., вітчизняні фахівці та керівники, які не мають необхідної інформації та знань в галузі ринку, намагалися в черговий раз шукати якийсь особливий, "третій шлях" розвитку закладів культури. Яскравими прикладами цього були демагогічні міркування і провальні спроби впровадження госпрозрахунку та самооплатності.

Згодом погляди було переведено до галузі приватного капіталу. Згадали давній та забутий термін – "меценатство". Проте проблема благодійної та меценатської діяльності отримала недостатнє висвітлення у радянській та сучасній вітчизняній історіографії. Спеціальних праць, присвячених благодійності та меценатству підприємців і взагалі багатих людей Харкова, до теперішнього часу нема. Лише щойно почали з'являтися серії статей про розвиток промисловості, банківської системи в Харкові, які посередньо стосуються цієї проблематики; надруковано біографії деяких підприємців, які займалися благодійністю. Колишній дорадянський досвід був майже цілком забутий, хоча саме там можна знайти приклади та опис самого механізму взаємодії приватного капіталу з закладами культури. Особливо відчутними такі провали були на рівні регіонів і окремих закладів. Колишній місцевий досвід урахував регіональні особливості, але на слуху у більшості сучасних фахівців були поодинокі та дуже далекі приклади Третьякова, Бахрушина, Морозова...

У харківському регіоні традиції меценатства та благодійності мають глибокі історичні корені. Одна з найбільш відомих харківських родин – Алчевські, чия благодійна діяльність на межі XIX-XX ст. мала чітку просвітницьку спрямованість. Саме це підняло їх на хвилі українського культурного відродження кінця 1980 – початку 1990-х рр. Але Алчевські не були найудачливішими підприємцями, а їх банківська діяльність зазнала повного краху. Благодійна діяльність більшості інших харківських купців, підприємців та заможних землевласників досі випадала з поля зору вчених.

На початку XIX ст. жодна благодійна справа не обходилась без участі родини купця – мільйонера К.М. Кузіна. Це і спорудження кам'яних

торговельних рядів на Благовіщенській площі, які було названо "кузінськими", будівництво Різдвяної церкви на Холодногорському цвинтарі У 1839 р. для зведення кам'яної будівлі Харківського драматичного театру Кузін відкрив безвідсотковий кредит на суму понад 40 тис. крб. Не менш відомим у Харкові був потомствений почесний громадянин, заможний домовласник В.І. Пашенко-Тряпкін, якому належали дві великі ділянки в центрі міста загальною площею 15900 кв. саж. (до 1870-го р. тут було 19 кам'яних будинків з 210 квартирами та 57 торговельних приміщень, страхова вартість яких складала 1266000 крб.), а також ряд фабрик і приміщень в інших частинах Харкова. Помер Пашенко-Тряпкін у 1884 р. та всі будинки, що йому належали, відписав рідному місту.

Тож слід зазначити, що меценатство може мати прояви у різних формах: це – жертвування коштів для сплати комунальної платні, оренди приміщень для проведення конференцій, семінарів, концертів, організації виставок, видання каталогів, збірок, а також передача в дар цілих колекцій та науково-довідкової літератури.

Основу будь-якої музейної колекції складають приватні зібрання або низка великих, середніх і малих дарів. Прикладів тому багато в кожному регіоні, але найбільш яскравим, відомим усьому світу є Третьяковська галерея. Харківський історичний музей від свого фундатора М.Ф. Сумцова одержав велику та дуже цінну колекцію писанок. У 1805 р. при Харківському університеті був створений художній музей, згодом сюди за заповітом перейшли колекції І. Бецького і А. Алфьорова. Музею дарували свої твори художники П.О. Левченко, Д.І. Ткаченко, Д.І. Безперчий. Художньо-промисловий музей з моменту свого заснування в 1886 р. одержав багато дарів, серед яких дві картини від автора – художника Алісова "Ночь в Ореадне" і "Выброшенный баркас", І.К. Зарубін передав свою роботу "Солнце садится". У 1905 р. І.Ю. Рєпін за 1000 крб. передав картину "Иди за мной, Сатана", а пізніше зробив ще дар – портрети В.В. Стасова та М.І. Драгомірова.

Незважаючи на повне забуття в радянські часи такого явища, як меценатство, воно все ж продовжувало існувати (хоча таким його ніхто не вважав). Домінуючою формою було даріння колекцій або окремих цінних

предметів до музеїв та галерей. Одне з найбільш цінних надходжень до нашого музею було зроблено у 1971 р. колекціонером В.М. Устіновським, який народився у Харкові, потім довгі роки мешкав у Москві, але свій безцінний дар вирішив зробити саме рідному місту. Колекція Устіновського складалася більш ніж з 1300 предметів старовини: це російські ордени, медалі, монети дореволюційного періоду (як російські – з часів правління Івана III до початку ХХст., так і іноземного походження – гроші Золотої Орди, східні та ін.). Багато предметів виготовлено з дорогоцінних металів (золото, срібло), прикрашено камінням, бісером, емаллю. У 50-ті рр. М.О. Лапін передав до музею дореволюційні документи, журнали “Южный край”, “Оса”, книги, брошури, фотографії та плакати початку ХХ ст., а також велику колекцію предметів побуту, які мають етнографічну цінність, – усього 366 предметів.

Багато експонатів музей купував. Серед таких, де ціна не зрівняна з історичною цінністю, є нумізматична колекція харків'янина Френкеля – 385 срібних та мідних монет придбано за 553 крб. 80 коп. Протягом кількох років (1948-1950 рр.) за 1000 крб. музей поповнив свою колекцію роботами видатного українського художника С.І Васильківського “Старый Харьков”, “Жгут уголь” і “Охота на уток” від І.Г. Собакаря.

Саме ця форма меценатства розвивається зараз на пострадянському просторі найбільш активно. Починаючи з середини 1995 р., фонди Третьяковської галереї у Москві поповнюються класичними творами виключно за рахунок меценатів (8-12 предметів за рік), а сучасні автори дарують свої твори безкоштовно (150-180 за рік). У 1997 р. керівник концерну “АВЕК” О.Б. Фельдман передав до Харківського історичного музею колекцію наконечників стріл від бронзової доби до пізнього середньовіччя та холодну зброю початку ХХ ст. Харків'янка М.О. Козирська протягом 1998-1999 рр. пожертвувала до музею колекцію предметів різного часу середини ХІХ – 70-тих рр. ХХ ст., яка належала їхній родині: дореволюційні документи, фотографії (автор О.М. Іваницький та ін.), кухонний та столовий посуд, інші предмети побуту, чоловічий та жіночий одяг. В.І. Ушакова (Котова) у 1999 р. передала великий персональний комплекс матеріалів свого брата – ветерана Великої Вітчизняної війни, штурмана 80-го гвардійського

бомбардувального полку О.І. Котова: довоєнні оборонні значки, фронтіві фото, нагороди (5 орденів і понад 20 медалей), документи та особисті речі – усього понад 100 предметів. Того ж року колекція історичного музею поповнилась 13 пам'ятними монетами випуску 1989-1992 рр., що були подаровані М.С. Будом.

Лише останнім часом з'являються передумови для розвитку інших забутих форм меценатства. У зв'язку з цим занотуємо допомогу, надану ХІМ комерційним банком “Меркурій” по кількох напрямках: придбання обладнання для археологічної експедиції; виділення коштів для видання матеріалів наукової конференції “V Сумцовські читання”; грошові внески для друку рекламної продукції музею (календарики, буклети та ін.). У 1999 р. одне з найкрупніших харківських підприємств – АТ “Пивзавод “Рогань” перерахувало значну суму грошей для купівлі довідкової літератури для бібліотеки музею.

Але незалежно від розміру пожертвувань (це може бути і велика сума розміром у декілька тисяч, і копійковий внесок) до кожної людини повинна бути належна повага та подяка. Недарма в колишні часи створювались книги з переліком прізвищ осіб, які зробили будь-яке благодійне пожертвування. Звіт Харківського відділення Російського Музичного товариства за 1900-1901 рр. нарівні з внеском М.Х. Гельфериха (2 роялі на суму 1500 крб.) зберіг прізвища студентів Агаркова та Беляєва, які подарували свої нотні зошити. Саме такі заходи заохочення необхідні і зараз. На державному рівні це питання ще довгі роки не буде вирішено, тому кожен музей (заклад культури) повинен самостійно їх продумати. Це можуть бути і аркуші подяки, і право на безкоштовне відвідування музею та ін.

При вирішенні цієї проблеми необхідно бути реалістами та зрозуміти, що меценатський внесок не завжди є справою безкорисливою. Багато хто розраховує одержати відповідні вигоди, очевидно, спираючись на той же дореволюційний досвід. У ХІХ ст. будь-яка форма громадської діяльності вважалася “справою державною” і регулярно заохочувалися владою, яка нагороджувала визначних благодійників і меценатів орденами, чинами, почесними званнями та становими правами, стимулюючи розвиток громадських інститутів без вкладання казенних коштів.

ЗМІСТ

А.А. Янковський

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ – ПРОДОВЖУВАЧ ТРАДИЦІЙ МУЗЕЮ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ім. Г.С. СКОВОРОДИ.....	3
--	---

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ У СУЧАСНИХ
УМОВАХ: ПОШУКИ НОВИХ РІШЕНЬ*Л.П. Велика*

ПОШУКИ НОВОГО ОБРАЗУ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ	7
--	---

І.П. Засипкіна, Л.В. Рудь

ПЕРСПЕКТИВИ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ У ВИСВІТЛЕННІ РОЛІ ОСОБИСТОСТЕЙ В ІСТОРІЇ м. ХАРКОВА	9
--	---

Д.М. Дудко

МУЗЕЙ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ім. Г.С. СКОВОРОДИ	13
--	----

Л.Л. Рибальченко

МУЗЕЙ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У 20-ті рр. ХХ ст.	15
---	----

Т.Є. Ковальчук

ПРЕЗЕНТАЦІЯ НОВИХ РЕГІОНАЛЬНИХ СИМВОЛІВ У ХАРКІВ- СЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЇ	17
---	----

І.М. Болдінов

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНУ У КОНТЕКСТІ ЕКСПОЗИЦІЙНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ СЬОГОДЕННЯ	19
--	----

О.М. Пантєлей

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ ВИСТАВКИ З ІСТОРІЇ м.ХАРКОВА У ХАРКІВСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЇ	21
---	----

О.М. Сошнікова

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ ВИСТАВКИ, ПРИСВЯЧЕНОЇ 10-й РІЧНИЦІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ, У ХАРКІВСЬКОМУ ІСТОРИЧ- НОМУ МУЗЕЇ	22
--	----

О.Г. Генз

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ НОВОГО ДЖЕРЕЛА ПРИ СТВО- РЕННІ ЕКСПОЗИЦІЇ З ІСТОРІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ХАР- КІВЩИНІ (ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)	25
--	----

В.О. Бандуровська

МАРКЕТИНГОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ХАРКІВСЬКОМУ ІСТОРИЧ- НОМУ МУЗЕЇ (З ДОСВІДУ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ)	27
--	----

В. Тоцька

ДОПОМОГА МУЗЕЇВ СУЧАСНИМ ДОСЛІДНИКАМ	30
--	----

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЇВ НА СУЧАСНОМУ
ЕТАПІ*Д.Б. Баранов*

М.Ф. СУМЦОВ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЄЗНАВСТВА В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ ст.	32
--	----

Є.Б. Щербина

МУЗЕЙ ЯК НОСІЙ ІСТОРИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА.....	34
--	----

О.В. Большаков

СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЧЕРНІГОВА – РЕАЛЬНІСТЬ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ	36
--	----

Р.Е. Луначек, Є.І. Костенко, Н.М. Сиром'ятникова

МУЗЕЙ ПРИРОДИ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИ- ТЕТУ ім. В.Н. КАРАЗІНА ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В ЗБЕРЕЖЕННІ ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КРАЮ	40
--	----

С.І. Посохов, С.М. Куделько

ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО ПРОЕКТУ УТВОРЕННЯ НОВОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕ- ТУ ім. В.Н. КАРАЗІНА	43
--	----

В.А. Сушко

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ «УСНОЇ ІСТОРІЇ» ДЛЯ РІЗНИХ ВИДІВ ТА ФОРМ РОБОТИ МУЗЕЮ	45
--	----

І.В. Щербина

МОЖЛИВІ ПІДХОДИ ДО ВИКОРИСТАННЯ МУЗИЧНОГО ФОЛЬК- ЛОРУ СЛОБОЖАНЩИНИ В МУЗЕЙНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ)	46
--	----

А.О. Сошніков

СТРАТЕГІЯ ВИЗНАЧЕННЯ ГОЛОВНИХ РИС УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В МУЗЕЙНІЙ СПРАВІ	48
---	----

Л.Ю. Клімова

ПРОБЛЕМИ МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ. ПІДГОТОВКА КОМПЛЕКСНИХ ЕКСКУРСІЙ ЗА АРХІТЕКТУРНИМИ ТЕМАМИ 50

Т.В. Зибіна

МЕТАЛЕВІ САМОНАГРІВАЛЬНІ ПРИЛАДИ З КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ 52

Л.В. Никипоренко

КОЛЕКЦІЯ ГАЗЕТ «УТРО» В ФОНДАХ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ 54

В.В. Буличова

КОЛЕКЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ФАРТУХІВ У ЕТНОГРАФІЧНІЙ ЗБІРЦІ ХІМ 57

Н.В. Звержховська, А.В. Легейда

ПАПЕРОВІ ГРОШІ УКРАЇНИ У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ 60

А.В. Панченко

МАТЕРІАЛИ ЮР'ЄВА ВАСИЛЯ ЯКОВИЧА, ВЧЕНОГО, СЕЛЕКЦІОНЕРА У ЗБІРЦІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ 64

В.П. Бурмака

ТВОРИ КИТАЙСЬКОГО УЖИТКОВО-ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА В МУЗЕЯХ УКРАЇНИ 69

Н.С. Анопченко

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ РАЙОННИХ МУЗЕЇВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ ст. 71

К.Ю. Чадаєва

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ В 1920-1930-ті рр. 73

І.С. Панченко

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ХАРКІВЩИНІ (20-30-ті рр. ХХ ст.) 75

АРХЕОЛОГІЧНІ ТА КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ СЛОБОЖАНЩИНИ

В.С. Аксьонов

ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО ІV КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА 78

В.І. Ревенко

ПРО ЕТНОКУЛЬТУРНУ ТА ХРОНОЛОГІЧНУ АТРИБУЦІЮ КУРГАННИХ МОГИЛЬНИКІВ ХАРКІВЩИНИ 80

Л.І. Бабенко

ПРО ДЕЯКІ ПАРАМЕТРИ ПОХОВАЛЬНИХ СПОРУД ПІСОЧИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА 83

І.А. Сніжко

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛІДІВ УТИЛІЗАЦІЇ МИСЛИВСЬКОЇ ЗДОБИЧІ У ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ 87

К.І. Бакуменко

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКО-КИЇВСЬКОГО КОЛА У ЛІСОСТЕПОВОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ ТА БАСЕЙНІ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ 90

Д.В. Бадасєв

МІСТА ХАРКІВЩИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПОХОДОМ КНЯЗЯ ІГОРЯ СІВЕРСЬКОГО ПРОТИ ПОЛОВЦІВ У 1185 РОЦІ 92

М.Г. Брехач

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС МОГИЛЬНИКІВ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЕЛЕМЕНТ РИТУАЛЬНИХ КУЛЬТІВ 95

О.Г. Бугайченко

ІСТОРІЯ ТА ЕТНОГРАФІЯ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ЮЖНИЙ КРАЙ» (1880-1881 рр.) 97

К.Г. Борисенко

СЕМЕН КЛИМОВСЬКИЙ – «КОЗАК-СТИХОТВОРЕЦЬ» 100

Т.В. Сліпушенко

ПОЧАТКОВІ ЗАГАЛЬНО-ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ ХАРКІВЩИНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. 101

Є. С. Ярошенко

РОЛЬ НАУКОВЦІВ ХАРКОВА У СТАНОВЛЕННІ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ (1917-1919 рр.) 105

Н.О. Подольська

Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ – ЗБИРАЧ НАРОДНИХ СКАРБІВ 108

О.Д. Івах

А.Ф. КОНІ У ХАРКОВІ 110

А.О. Скибінський СВЯТОГОРСЬКИЙ СВЯТО-УСПЕНСЬКИЙ ЧОЛОВІЧИЙ МОНАСТИР ЯК МУЗЕЙ ЦЕРКОВНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ: ДЖЕРЕЛЬНИЙ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ	113
А.І. Федосенко ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИВЧЕННЯ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК НА СЛОБОЖАНЩИНІ	116
Т.М. Борисова ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У м. ХАРКОВІ ...	118
В.І. Каменський КОЛОРИСТИЧНА ВЗАЄМОДІЯ ТРАДИЦІЙНОЇ СІЛЬСЬКОЇ ЖИТ- ЛОВОЇ АРХІТЕКТУРИ І НАРОДНОГО ВБРАННЯ	123
О.Л. Пенькова РОЗВИТОК БЛАГОДІЙНИЦТВА І МЕЦЕНАТСТВА: ТРАДИЦІЇ, ДОСВІД, СУЧАСНА ПРАКТИКА	125

Наукове видання

ШОСТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої
80-річчю Музею Слобідської України ім.Г.С.Сковороди
14 квітня 2000 р.

Видавець: Харківський історичний музей, 61003, м.Харків,
вул.Університетська, 5

Технічний редактор Фалько О.С.

Відповідальний за випуск Янковський А.А.

Підписано до друку 06.02.2001 р. Формат 60x84 1/16
Віддруковано на ризографі Умовн.-авт. арк. 8,03
Зам.№ 116/1370 Тираж 110 прим.

Папір офсетний
Обл.вид.арк.8,63
Ціна договірна

Адреса редакції видавництва
ХДАДТУ, Харків, 61002, вул. Петровського, 25

Віддруковано в центрі оперативної поліграфії ООО «Спайк», зам.№219
м. Харків, вул.Сумська, 11